

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Süleymanov İbrahim Yunus oğlu

«Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizmi
və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın adı və şifri: **İqtisadiyyat: 060404**

İxtisaslaşma: **Aqrar sahənin iqtisadiyyatı**

Elmi rəhbər: **i.e.n., dos. Q.B.Hacıyev**

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. İ.Ş. Qarayev

BAKİ-2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QİYMƏT MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	6
1.1. Aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolu	6
1.2. Ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin mahiyyəti	15
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QİYMƏT MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ	23
2.1. Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin müasir vəziyyətinin təhlili	23
2.2. İnkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin formalaşması təcrübəsi	34
III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QİYMƏT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	61
3.1. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasət və qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi	61
3.2. Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət disparitetinin aradan qaldırılması yolları	74
NƏTİCƏ	82
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	87

GİRİŞ

Bazarmünasibətləri əsasında inkişaf şəraitində aqrar bazarda qiymətlər tamamilə bazar mexanizminin təsiri altında formalaşır və onların səviyyələri ərinə demək olar ki, müdaxilələr olunmur. Ölkəmizdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsindən 20 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələlik, sərbəst qiymətə məlğəlməsinə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına aqrar sənaye kompleksi nin başqavəsilələri ilə müqayisədə əlverişli mövqelərinin təmin olunmasına imkan verməmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları nın gəlirlilik səviyyəsi aqrar sənaye kompleksinin və iqtisadiyyatın b aşqasahələrində çalışanların gəlirlilik səviyyələri ilə müqayisədə xeyli dərəcədə aşağıdır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları nın zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunmamasını şərtləndirən amillər sırasında onların istehsal etdikləri məhsullara formalaşan bazar qiymət səviyyələrinin aşağı olmasını mühüm yertutur.

Qiymətlər sərbəstləşdirildikdən sonra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları istehsal vasitələri istehsalçıları nın və əməli müəssisələrinin hisarçılığı ilə daha çox qarşılaşırlar. İstehsal vasitələrinin qiymətlərinin yüksək olması və əməli müəssisələr itərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarına aşağı qiymətlər tədarükü kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları nı qane etmir. Onların geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsinə imkan verə biləcək səviyyədə gəlirlərdə də bilmirlər.

İstehsalçıları üçün əlverişli bazar mühitinin yaradılması qiymətlərin səviyyələrinin tənzimlənməsi ndən və aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır.

Qeydə dək ki, aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və onun tədqiqi problemidə demək olar ki, bütüdünyə ölkələrində mövcuddur. Bu problemin həlli üçün hər bir ölkədə həmin ölkənin xarakterik xüsusiyyətlərindən və inkişaf şəraitindən asılı olaraq məqsəd uyğun tədbirlər sistemi işləni b hazırlanı r və reallaşdırılır.

Ölkəmizdə də aqrar-sənaye kompleksi sisteminin mövcud şəraitinə zərər alınmaqla aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizmi işləni b hazırlanaraq həyata keçirilməli və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən ləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar qeyd etməklə zımdır ki, bazarı iqtisadiyyatı d şəraitində respublikada aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin sinin rolu və ölkəmizin

aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin mahiyyətimüəyyənləşdirilməli, bu sahədə qiymətlərin müasir vəziyyəti təhlil olunmalı, inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin formalaşması təcrübəsi öyrənilməli, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasət, qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və qiymət disparitetinin aradan qaldırılması yolları müəyyən olunmalıdır.

Yuxarıda deyilənlər «Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda tədqiqatın aktuallığını göstərir və onun işlənilməsi üçün hazırlanmasının istər praktiki, istər sədəلمي-nəzəri baxımdan aktuallığını adəlalətedir.

Respublikamızın iqtisadçı alimlərinin elmi əsərlərində qiymətin əmələgəlməsinə geniş yer verilərək makrovə mezo iqtisadi baxımdan tədqiq edilib. Hal hazırda respublikanına aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət disparitetliyinə aradan qaldırılması yollarına və aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi probleminə dair çox az tədqiqatların yerinə yetirilib. Qiymət siyasəti niyə ayrı-ayrılıqdan əzəri və praktik aspektdə İ.Ş. Qarayev, S.V. Salahov, Ə.Ç. Verdiyev, İ.M. Xeyirxəbərov, İ.H. İbrahimov, Ş.Ə. Axundov, Q.B. Hacıyev və s. alimlərin elmi əsərlərində tədqiq edərək aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətin əmələgəlməsi problemi, ASK-də iqtisadi mexanizmin digər elementlərini ayrı-ayrılıqda və kompleks şəkildə kəsetdiriblər.

Yuxarıda şərh edilənlərin əzəri əlaqələri respublikada oxşar əzəri-praktiki fikirlərinə şkar olunmadığından balanslaşdırılmamış iqtisadi şəraitdə yeni qiymət sistemi nintəbiqi və səmərəli dövlət qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi yollarının tədqiq edilməsi aktualı kəsbedir.

Bu kompleks problema qrar iqtisadi ədəbiyyatlarda hələlik közsini tapmayıb.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində istehsal edilən məhsulların qiymətlərinin formalaşması və azad qiymət əmələgəlməsinin optimal münasibətdə öyrənilməsi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Qeyd edilənlər A. Marşal, Ç. Keyns, M. Fridman və s. kimi qərbi iqtisadi fikirlərin müasir bazar qiymət əmələgəlməsinə əzəriyyəsi qərivi

ndə həyata keçirilir və onun respublikada qəbulu səmərəli nəticələrə malikdir.

Qərbrə təcrübəsində mövcud olan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətə məhləgəlməsi sahəsinin müasir şəraitdə respublikanın milliaqrari iqtisadiyyatında mexaniki qəbul edilməsi mümkün deyil və b udata d qiqatın aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin formalaşmasının nəzəri əsaslarını araşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin formalaşmasının müasir vəziyyətini təhlil etmək və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sahədə qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsinə dair təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolunu müəyyənəşdirmək;
- ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin mahiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin müasir vəziyyətini təhlil etmək;
- inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin formalaşması təcrübəsini öyrənmək;
- aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasəti araşdırmaq və qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət disparitetinin aradan qaldırılması yollarını müəyyənəşdirmək.

Magistr dissertasiyasının yerinə yetirilməsində problemə aid elmi nəzəri məsələlərdən, dövlətin qəbul etdiyi qanun və qərarlardan, iqtisadçı alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın aparılmasında eyni zamanda induksiya, deduksiya, müşahidə üsulundan, sistemli və müqayisəli təhlildən, həmçinin iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

I FƏSİL.AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QİYMƏT MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolu

Aqrar-sənaye kompleksi sisteminin qiymətinin əmələgəlməsi prosesinə dövlətin müdaxiləsi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi siyasətində sistemli olaraq qəbul edilmiş vacib metodlardan biridir. Qiymətin dövlət tənzimlənməsinin mövcud sistemi sahəvi dövlət siyasətinin digər formaları ilə yanaşı dəyər nisbətində və milli gəlirin müxtəlif sahələr arasında bölüşdürülməsinə təsir edir. Tənzimlənmənin bu forması bazar münasibətləri şəraitində son on ildə inflyasiyanın qəflətən inkişafı ilə əlaqədar olaraq əhəmiyyətli dərəcə gücləndi. Qiymət siyasəti dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin ən vacib sahələrindən biridir.

Tanınmış Amerika iqtisadçısı Saymons hesab edir ki, əksər bazarlarda rəqabət yox, idarə edilən qiymət fəaliyyət göstərir. Nüfuzlu Amerika iqtisadçısı C.Helbreytin fikrincə qiymət üzərində səmərəli nəzarət zəruridir[52].

Məlum olduğuna görə dövlət tənzimlənməsinin vacib aləti maliyyə və pul-kredit siyasətidir. Qiymətin tənzimlənməsi vasitəsilə onun müxtəlif əmtəə bazarında təsərrüfat konyukturasının vəziyyətinə onun təsir cəhdini bu siyasətin tərkib hissəsi saymaq olar.

Xarici ölkələrdə əvvəllər qiymətin dövlət tənzimlənməsi başlıca olaraq müharibə dövründə aparılırdı. Bu I və II dünya müharibələrində daha çox təsadüf edilirdi[5, 22, 32]. Müharibə dövründə qiymətin əmələgəlməsi prosesinə dövlətin müdaxiləsinin əsas səbəbi təkrar istehsal mexanizminin qəflətən dağılması idi. Belə ki, bunun nəticəsində istehsalın və istehlakın strukturunda həlledici dəyişiklik baş verir, şəxsi istehlak üçün əmtəə (iş və xidmətlər) istehsalının azalması şəraiti yaranır. Müharibədən sonrakı dövrlərdə iqtisadi sahələrin əksinə qruplaşması baş verir: tələbə cavab verməyən məhsul istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artır və müharibə illərində milli təkrar istehsal çərçivəsində sahələrarası əlaqə qırılır. Belə bir iqtisadi şəraitdə qiymətin məhsulun dəyərindən kəskin şəkildə fərqlənən vəziyyət yaranır və dövlət müdaxiləsi olmadan bu fərqin aradan qaldırılması qeyri-mümkün olan çoxsahəli disproporsiyalar baş verir. Qiymətin tənzimlənməsi dövlətin geniş yayılmış tənzimləmə vasitələrindən biridir. İqtisadiyyatın qiymət vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- müharibə dövründə pulun dəyərsizləşməsi nəticəsində qiymətlərin inflyasiyahesabına artımının qarşısının alınması, müxtəlif növ əmtəə (iş və xidmətlər) üzərində qiymət disproporsiyasının aradan qaldırılması;
- istehsalın inkişafında zəruri nisbətə nail olunması;
- qiymətlərin proporsional artımını genişləndirən əmək haqqının artımının çətinləşdirilməsi;
- dövlət nəzarətində olan istehsalın subsidiyalaşdırılması, inkişafdan qalmış sahələrin (ilk növbədə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin) xarici rəqabətdən qorunması, xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir etmək;
- sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi.

Bir sıra iqtisadçılar qeyd edirlər ki, qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yol verilməzdir [47, 50, 53, 56]. Lakin bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, daxili bazarda qiymətə daima nəzarət edilir və bu məsələlər bazar mexanizminə xas olan metodlarla həll olunur.

Qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi dövlətin qanunvericilik, inzibati və büdcə-maliyyə tədbirləri vasitəsilə qiymətlərə təsir etmək cəhdidir. Belə bir şəraitdə bütövlükdə iqtisadi sistemin stabil inkişafını təmin etmək mümkün olur, həmçinin qiymətlər vasitəsilə təkrar istehsal prosesindəki artıb-azalmahalları tarazlamaq mümkün olur.

Məlumdur ki, qiymətlər sistemi – bazar iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biri olmaqla bazar mexanizminin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir və onların dəyişməsinə reaksiya verir. Büdcə xərcləri, vergilər, kreditlər üzrə faiz dərəcəsi və digər iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məhsulun qiyməti və ona çəkilən xərcin dəyişməsində meydana gələrək təkrar istehsal prosesinə təsir edir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın qeyri-tarazlığı şəraitində dövlətin rolu bazarın inkişafı üçün normal şəraitin yaradılması məqsədilə bazar strukturunun yaradılması ilə məhdudlaşdırılır (sahibkarlığın formalaşdırılması, antiinhisar qanunvericiliyinin qəbulu və s.). 1993-cü ildə qəbul edilmiş «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət tərəfindən xüsusilə antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksi siste-

mindəməvcüdü olan süni məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına, bazar qiymətinin əmələ gəlməsinin dəstəklənməsi və bu əsasda onun inkişafına imkan verir[11].

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin liberallaşdırılması qiymətin əmələgəlməsi siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin rolunu azaltmır. O, konkret qiymətin qoyulmasını deyil, iqtisadi tədbirlərin köməyi ilə məhsul istehsalçılarının qiymət üzrə optimal qərarlarına, onlara metodoloji və metodiki köməyə, qiymətlərin əmələgəlməsi üzrə hüquqi normaların işlənilib hazırlanmasına təsiri əhatə edir.

Dövlət qiymət tənzimlənməsinin məqsədi ondan ibarətdir ki, sabit kəsrin yaranması nəticəsində qiymətlərin inflyasiyalı artımına, xammal və yanacaq üzərində qəflətən qiymət artımına, elmi-texnikitərəqqinin istehsalat tətbiqinə imkan verən normal rəqabət mühitini yaratmaq üçün istehsalçıların inhisarçımövcüsinə yol verilməsin. Bu zaman əsas məqsəd müəyyən edilmiş sosial nəticəyə nailolunmasından və insanlara ilkin istehlak məhsullarının kifayət qədər çeşiddə seçmək imkanının verilməsindən ibarətdir. Bazar münasibətləri şəraitində aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin işlənilib hazırlanması dövlət tərəfindən hazırlanmış qaydalar nəzərə alınmaqla kəndtəsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçıları tərəfindən müstəqil həyata keçirilir. ABŞ-da yüksək qiymətin tətbiqinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Lakin burada dövlətin məqsədi qiymət üzərində zorakı nəzarətdən deyil, arbitr rolunda çıxış etməsindən ibarətdir[54].

İnflyasiya dövründə tələb qiymətlərin artması ilə eyni vaxtda arta bilər. İstehlakçı bazarın sabitliyinə inanmır və qiymətlərə baxmayaraq tələbi artırır. Bundan əlavə bazar iqtisadiyyatında istehlak xərclərinin artması yığım normasını qaçılmaz şəkildə azaldır. Müasir iqtisadi şəraitdə belə bir hal da mümkün ola bilər ki, tələb və yığım artan zaman əmtəə qıtlığı alıcının həmin vaxt yığdığı pulunu xərcləməyə imkan vermir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının son illər bəzi kəndtəsərrüfatı və sənaye məhsulları üzrə tələb təklifi əhəmiyyətli dərəcədə üstələdi və problem əmtəə idxalının artırılması ilə həll olundu. Bununla yanaşı bəzi kəndtəsərrüfatı və sənaye məhsulları üzrə tələb təklifdən aşağı olduğu halda onların ixracı sürətləndirildi.

Respublikada müxtəlif növ kəndtəsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətlərində fərqlər yaranmışdır.

01.01.2014-cü

ildə

bu məhsulların bəzilərinin hər kiloqramının orta aylıq qiymətləri və özündənəvvəlki ayanis bədən qiy mətindekslərinə ədəvəl 1.1-in məlumatlarında özəksini tapmışdır.

Cədvəl 1.1

01.01.2014-cü ildə müxtəlif növ yeyinti məhsullarının hər qiy-nin müxtəlif aylarda orta aylıq qiymətləri (manatla) və qiy mətindeksləri (əvvəlki ayanis bədən %-lə)

Aylar	Göstəricilər	Məhsullar						
		Təmiz-lənmiş düyü	Buğdaun	Sümük-lümləti	Sümük-süzmaləti	Toyuq	Nərə	Kərə yağı
I	manat	0,81	0,34	2,93	3,56	2,40	5,85	3,15
	%	101,9	100	104,3	101,3	101,4	99,5	100,8
II	manat	0,82	0,34	3,06	3,66	2,42	5,90	3,15
	%	101,5	99,6	103,6	101,1	100,6	100,5	100
III	manat	0,83	0,34	3,19	3,80	2,43	6,03	3,16
	%	101,1	100,6	103,4	101,7	100,5	101,3	100,1
IV	manat	0,84	0,33	3,26	3,87	2,44	5,99	3,16
	%	100,8	98,2	102,9	100,4	100,6	99,4	99,9
V	manat	0,84	0,32	3,26	3,91	2,44	5,80	3,10
	%	99,6	96,5	100	101,2	100,1	98,6	98,2
VI	manat	0,84	0,32	3,25	3,95	2,44	5,53	3,08
	%	99,5	99,1	99,6	101,8	100,1	96,6	99,4
VII	manat	0,84	0,32	3,27	3,98	2,45	5,21	3,06
	%	99,9	99,2	100,5	100,6	100,1	95,6	99,5
VIII	manat	0,83	0,31	3,28	3,99	2,45	5,27	3,06
	%	99,7	98,4	100,3	100,3	100,4	101,3	99,9
IX	manat	0,83	0,31	3,35	4,01	2,46	5,49	3,05
	%	100	98,8	101,2	100,5	100,1	103,7	99,6
X	manat	0,83	0,31	3,39	4,07	2,46	5,88	3,07
	%	99,8	99,5	101	100,8	100,3	105,6	100,6
XI	manat	0,83	0,31	3,45	4,13	2,46	6,54	3,10
	%	100,1	100,4	101,8	100,6	99,5	107,5	101,4
XII	manat	0,83	0,31	3,52	4,17	2,46	6,96	3,09
	%	100,3	100,3	101,1	100,4	100,1	104,4	99,3

Cədvəl 1.1-in məlumatlarından məlum olur ki,

müxtəlif növ yeyinti məhsullarının qiymətləri ilin müxtəlif dövrlərində mövsümlə əlaqədar artıb-azalmayaməruz qalır. Bazar münasibətləri şəraitində tam formalaşmamış iqtisadiyyat radikal olaraq tələb olunan məhsulun stabil artımını təmin edə bilmir və edə də bilməz. Digər tərəfdən isə qiymətlər bir az yüksəkdirsə, onda dövlət, istehsalçıların zəruri həcmdə və qısa

zaman daxilində məhsul istehsal etməsini stimullaşdırmır.

Dövlət tərəfindən istehsalçılara təsir tədbirləri birbaşa (qiymətin əmələ gəlməsinin müəyyən edilmiş normalarını tətbiq etməklə, qiymətin inzibati olaraq təyin edilməsi, qiymətlərin dondurulması, qiymətlərin son həddinin qoyulması, rentabellik səviyyəsinin reqlamentləşdirilməsi, qiymətlərin müəyyən edilməsi üçün normativlərin qoyulması, qiymətlərin rəsmən bəyan edilməsi və s.)və dolayı metodlardan (vergiqoyma, pul tədavülünün tənzimlənməsi, əməyin ödənişi, kredit siyasəti, dövlət xərclərinin tənzimlənməsi, amortizasiya normasının tətbiqi və s) istifadəetməklə həyata keçirilə bilər. Bucürtənzimləmə metodlarıtəcrübi olaraq bazar iqtisadiyyatının ümumi idarə olunması sisteminə aid edilir. Qiymətlərin birbaşa vədolayıtənzimlənməsimetodlarıfərqləndirilir. Qiymətlərinbirbaşatənzimlənməsi metodu zamanı dövlət qiymətə bilavasitə onun səviyyəsini reqlamentləşdirməklə, qiymətləri müəyyən edən rentabellik norması və ya elementləri təyin etmək vasitəsilə tənzimləyir.

Qiymətlərin dolayı tənzimlənməsi metoduna faiz dərəcəsinin, vergi, gəlirlər, minimum əmək haqqı və s.-nin səviyyəsinin tənzimlənməsi aiddir. Respublikamızdabu metodlardan makroiqtisadi xarakter daşıyan və qiymətin əmələ gəlməsinə təsir edən amillərə təsir zamanı istifadəedilir.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolayı metodlarının sıx əlaqələndirilməsi optimal metod hesab edilir.

Təcrübədə olduğu kimi, dövlət qiymət sistemininəsasını təşkil edən məhsul (iş və xidmətlər) növlərinin qiymətini birbaşa tənzimləmir[37, 51]. Dövlətyalnız bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsir edən enerji daşıyıcılarının, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin, yaşayış-kommunal xidmətlərinin qiymətlərini birbaşa tənzimləyir. Dövlət bu məhsul (iş və xidmətlər) növlərinə qiymət qoymaqlabütövlükdə qiymət sisteminə əhəmiyyətli təsir edir.

Respublikamızdahəyatakeçirilənisləhatlar zamanı qiymətin əmələ gəlməsi sistemi müasir bazar iqtisadiyyatında olduğu kimi, həm qiymətin sərbəst şəkildə bazarı dəyişməsini və rəqabət prinsipini həyatakeçirirhəmdə müxtəlif rejimli tənzimləmə xarakteri daşıyır. Ona görə də qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti siyasətinə münasibətdə radikal islahat tərəfdarlarının fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Onlar dolayı qiymət tənzimlənməsinə üstünlük verməklə qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsini istisna edirlər. Belə ki, dövlət

tərəfindən yalnız təbii inhisar məhsullarına (enerji, nəqliyyat, rabitə) qiymət qoyulmasının saxlanılması məqsəduyğun hesab edilir.

Respublikamızda bazarmünasibətləri şəraitində əsas problem olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının azalmasının qarşısının alınması, onun sabitləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi probleminin həlli üçün yalnız təbii inhisar məhsullarına deyil, milli iqtisadiyyatımızda öz kəmiyyətini saxlayan digər məhsullar üzərində də dövlət tərəfindən qiymətlərin təyin edilməsi və tənzimlənməsi zəruridir.

Qiymətlərin formalaşması və tənzimlənməsində dövlətin iştirakının inkar edilməsi tənzimlənən bazar qiymətlərinin direktiv plan qiymətlərinə oxşadılması ilə əlaqədardır. Tənzimlənən və direktiv qiymətlərin ümumi və fərqli cəhətləri vardır. Tənzimlənən və direktiv qiymətlərin ümumi cəhəti kimi bu və ya digər qiymətin formalaşmasında dövlətin iştirakını göstərmək olar, fərqli cəhət kimi isə plan qiyməti bazardan və rəqabətdən ayrılaraq və plan əsasında (tənzimlənən qiymət isə bazar və rəqabət əsasında) təyin edilir.

Respublikamıza qıvrar-sənaye kompleksi sistemində mövcud olan qeyri-təkmil bazar iqtisadiyyatı şəraitində meydana gələn tarazlı qiymət aqrar iqtisadiyyatda sabitliyə nail olmağa imkan vermir. Ona görə də qiymətləri təyin etməklə və tənzimləməklə dövlət məqsədyönlü olaraq tarazlıq şəraiti yaratmalıdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə fəal qiymət siyasəti həyata keçirməklə dövlət tam bazar iqtisadiyyatı üçün səmərəsiz olan (uzun müddətli elmi-texniki proqramlar, rabitə, kommunal təsərrüfat və s.) biznesin mənfəətliliyini təmin edə bilər. Sonrakı nəticəyə həm müqavilə qiymətlərindən, həm də dövlət alışı və sifariş qiymətlərdən istifadə etməklə nail olmaq olar. Əlbəttə qiymətlərin hədsiz dövlət tənzimlənməsi zamanı bazar mexanizmi zəifləyərək xərc və nəticənin müqayisəsi üçün bazar oriyentirlərinin itirilməsi təhlükəsi yaranır (əsas bazar parametrləri qeyri-bazar amilləri tərəfdən təsiri hiss edir). Rəqabət mühitinin mövcud olduğu bazar ilə əlaqəsi olmayan və dövlət tərəfindən təyin edilən qiymət tələb və təklifin dəyişməsindən asılı olaraq kifayət qədər operativ dəyişə bilməz. Bu zaman planlı iqtisadiyyatda olduğu kimi ya əmtəə çatışmazlığı baş verir, ya da əmtəə satışına malik olmayan bazarda əmtəənin yığılıb qalması baş verir.

Dövlət qiymətin formalaşması və tənzimlənməsində iştirakdan imtina etdiyi halda iqtisadiyyatın əsası dağılır, dövlət inhisarla mübarizənin əsas metodlarından birini itirir, bazar

münasibətləri və bir sıra müəssisələrin maliyyə vəziyyəti isə kifayət qədər qeyri-sabit olur.

İnhisar müəssisələrlə rəqabəti çətinləşdirən qiymətlərin tənzimlənməsindən dövlətin tam imtina etməsi yol verilməzdir. Cəmiyyətin xoş rifahı üçün müasir şəraitdə qiymətlərin birbaşa dövlət tənzimlənməsi zəruriliyi gücləndirilməlidir.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi həm də istehsalçılara satış qiymətinin səviyyəsinə zəmanət verilməsi və istehsal xərclərinin subsidiyalaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, ABŞ-da bazar qiymətinin təmin olunmuş səviyyədən aşağı düşdükdə istehsalçılara büdcədən subsidiya verilir. Qiymət təminatı üzrə xüsusi dövlət orqanı (Əmtəə-kredit korporasiyası) fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsullarını girova qəbul edirlər. Əgər girovun qəbul edildiyi dövrdə (adətən 12 ay) bazarda qiymətlər girov qiymət səviyyəsini üstələyर्सə, onda fermerlər onu geri ala və bazarda sata bilirlər. Əgər bazar qiymətləri girov qiymətindən aşağı olaraq qalarsa, əmtəə geri alınmır və korporasiyanın mülkiyyətinə keçir.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə istehsal xərclərinin subsidiyalaşdırılması yolu ilə qiymət tənzimlənməsinin həyata keçirmək üçün istehsalçılara gübrə, kənd təsərrüfatı maşınlarının alınması, yüksək keyfiyyətli toxum əldə edilməsi, meliorasiya işlərinin aparılması və s. kimi dövlət subsidiyaları verilməlidir. Bundan başqa dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları və fermerlərin əldə etdiyi məhsulun qiymətləri arasındakı nisbəti qoruyur. Respublikamızda bu funksiya Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

ABŞ-da son 10-15 il ərzində daxili bazarda şəkərin pərakəndə satış qiyməti ciddi nəzarətdədir və onun 1 kq-nın 1 dollardan (92-102 sent) artıq artmasına yol verilmir. Bu məqsədlə dövlət subsidiyaları ayrılır və digər məhdudiyyətlər tətbiq edilir [43].

Yaponiyada antiinhisar qanunvericiliyinə nəzarət edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirən «İqtisadi planlaşmanın idarə edilməsi və qiymət bürosu» kimi xüsusi hökumət orqanı fəaliyyət göstərir. Bu qurum tələbin zəruri səviyyədə saxlanması üçün tədbirlər görür, tələb və təklifin arasındakı nisbəti öyrənir [38]. Dövlət orqanları tərəfindən düyü, buğda, ət və süd məhsulları, dəmir yol tarifləri, su və istilik təchizatı, elektrik enerjisi, qaz, təhsil və tibb xidmətlərinə qiymət tənzimlənməsi tətbiq edilir.

Dünyada təcrübəsində mövcud olan qiymət tənzimlənməsinin oxşar forması digər ölkələrdə də tətbiq edilir. Rusiya Federasiyasında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi əsasən

qiymət dəyişikliyi metodunun və rentabelliyn son həddinin təyin edilməsi, onların son həddinin təsbit edilməsi və son səviyyənin məhdudlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir. Qiymətin tətbiqinin dəqiqliyi üzərində nəzarət xüsusi ticarət polisi tərəfindən həyata keçirilir. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilir və onların məhsulu müsadirə olunur.

Qiymətin birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə yanaşı dolayı tənzimləmə də həyata keçirilir ki, buda qiymətin əmələgəlməsi prosesinə təsir edir və digər dolayı tədbirlər həyata keçirir. Belə tədbirlərdən XX əsrin əvvəllərində qiymətlərin inflyasiyalı artımı sabit inkişafmeylinə malik olan Qərbi Avropa ölkələrində qəbul edilmişdir. Təcrübədə olduğu kimi, qiymətlərin dolayı tənzimləmə tədbirləri bazar damövcud olan mühitin rəqabət dəyişməsinə, maliyyələşmə sahəsində müəyyən olmuş vəziyyətin yaradılmasına, valyuta və vergi əməliyyatlarına, bütövlükdə isə tələb və təklif arasında optimal nisbətin qoyulmasına yönəlir.

Qiymətlərin dolayı tənzimləmə metodlarına dövlət tədarüki, vergi sistemi, kredit və pul tədaviylərinin tənzimlənməsi, dövlət investisiya siyasəti və dövlət xərclərinin tənzimlənməsi, amortizasiya normasının qoyulması və s. aiddir. Bu metodlarla dövlət tələb və təklif arasında tarazlığın yaradılmasına və beləliklə, iqtisadiyyatın bütün sahəsində, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin sabit və bərabər artımının təmin edilməsinə cəhd edirlər. Qiymətlərin dolayı tənzimlənməsi metodları qiymətlərin özünə deyil, makroiqtisadi xarakter daşıyan və qiymətin əmələ gəlməsinə təsir edən amillərə təsir zamanı meydana gəlir.

Azərbaycan Respublikası özmüstəqilliyini əldə etdikdən sonra respublikada qiymət tənzimlənməsi təcrübəsinə baxmaq. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, islahatın ilk dövrlərində qiymətin dövlət tənzimlənməsinin metod və məqsədlərinin aydın təqdim edilməsinə baxmayaraq ölkə rəhbərliyi bu məsələlərin nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmadığından iqtisadi transformasiyanın baş verməsinə uyğun hərəkət etmirdi. Məlum olduğukimi 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Təbii inhisar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda əsas terminlər arasında «dövlət tənzimlənməsi» termini yox idi. 1990-1995-ci illər ərzində kitəcrübədə dövlət tənzimlənməsi subyekti kimi müxtəlif orqanlar çıxış edirdi: hökumət, nazirlik və idarə, qiymət komitəsi, xüsusi xidmətlər və s. Tənzimləmə subyektlərinin dəyişməsi üçün daha çox aşağıdakı iki meyl xarakterik idi:

1) tənzimləmə səviyyəsinin azaldılması, həmçinin bu funksiyanın Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə və ərazi–yerli özünüidarəetmə orqanlarına verilməsi (tam və ya qismən);

2) nazirlik və idarələr tərəfindən qiymət tənzimlənməsindən imtina edilməsi və onun xüsusi yaradılmış dövlət orqana təhkim edilməsi.

Qiymət tənzimlənməsi sahəsində səlahiyyətlərin xüsusi orqanlara verilməsi zəruriliyi nazirlik və idarələrin özləri qiymətin (tarifin) təyin edilmiş hüquqlarından sui-istifadə etmələri ilə izah olunurdu. Lakin qiymətin əmələ gəlməsinin xərc xarakteri tənzimlənməyə keçidlə əlaqədar olaraq gözlənilirdi kimi azalmadı, əksinə artdı. 1998-ci ildə xüsusi orqanlara təbii inhisar məhsulları üzərində qiymətin tənzimlənməsi hüququ verilməyə başlandı. Əvvəllər nazirlik və idarələrin bir sıra qərarları, ocümlədən qiymətin artım əmsalının ölçüsü hökumətin təsdiqinə verildi (qiymətin artımı üzərində məsuliyyət də onların üzərində qaldı). Digər sahələrin məhsulları ilə müqayisədə təbii inhisar məhsullarının qiymətlərinin üstün artımı dövlətin vergi siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı idi.

Qiymətin tənzimlənməsi qaydasının desentralizasiyasından (mərkəzi orqanların vəzifələrinin yerli orqanlara verilməsi) sonra qiymətin əmələ gəlməsi təcrübəsində nəyin işə dəyişəcəyini zaman göstərəcək. Hazırda isə təbii inhisar üzrə dövlət ərazi xidmət orqanlarının təyin etdiyi qiymət səviyyəsinə görə istehlakçıların narazılığı mövcuddur.

Baxılan dövrdə respublikanın ümumi əmtəə dövriyyəsində qiymətlərin təsərrüfat subyektlərinin özləri tərəfindən müstəqil təyin edilməsi hesabına məhsulların xüsusi çəkisinin artması baş verir. İstehlak bazarında, xüsusilə məişət xidmətində sərbəst qiymətə keçid istehsal-texniki təyinatlı məhsullarla müqayisədə daha sürətli oldu. Nəticədə qiymətləri tənzimlənen məhsulların xüsusi çəkisi artdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 may 2003-cü il tarixli «Tənzimlənen qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda «yalnız təbii inhisar məhsullarının qiymətləri üzrə dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi» göstərilmişdir.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində, ocümlədən aqrar-sənaye kompleksi sistemində dövlət qiymətlərinin müəyyən edilməsini «Qiymət və tarif» şurası yerinə yetirir. Son illər Azərbaycan Respublikasında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- qiymətləri bazar diktəsindən aşağı saxlamağa imkan verən ayrı-ayrı istehsalçılara icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsiredilməsi;
- istehsalçılar, pərakəndə və topdansatış müəssisələri üçün sahələr üzrə diferensiallaşdırılmış rentabellik normasının tətbiq edilməsi;
- inhisarçı müəssisələr üçün son qiymətin təyin edilməsi;
- qeyri inhisar müəssisələrdə rentabellik səviyyəsinin məhdudlaşdırılması;
- son hədd qiymət səviyyəsindən aşağı məhsul istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və tədarükçülərinə vergi və büdcəyə digər ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- topdan və pərakəndə ticarət üçün istehsalçıların buraxılış qiymətində ticarət əlavəsinin son həddinin müəyyən edilməsi;
- qiymətin artımının qarşısının alınması üçün onun artım əmsalının müəyyən edilməsi;
- hüquqi qüvvəyə malik olan istehsal və tədavül xərclərinin vahid nomenklaturasının, həmçinin maliyyə nəticəsinin formalaşmasının vahid qaydasının tətbiq edilməsi;
- sərbəst qiymətlərin artımının deklarasiya edilməsi.

Tənzimləmənin əsas forması kimi inhisar məhsullarına təsbit edilmiş qiymət, qiymətin artım əmsalı, istehsalın rentabelliyyəsinin son səviyyəsi tətbiq edilmiş, həmçinin sərbəst qiymətlərin artımı deklarasiya edilmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdiyi dövrdən indiyə qədər respublikada qiymət tənzimlənməsi formalarının rolu və nisbəti dəyişdi.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsindən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Qiymətlərin liberallaşmasının ilkin başlanğıc dövründə bazar qiymətinin əmələ gəlməsinin tənzimlənməsi metodları və məqsədi haqqında vahid təsəvvür yox idi;
2. Qiymətlərə dövlət təsiri ziddiyətli xarakter daşıyır;
3. Yaxın illərdə rəqabət bazarının yaradılmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq qiymət tənzimlənməsindən dövlətin imtina etməsi qiymətlərin təbii şəkildə formalaşmasını sübut edir və o, özündə qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi metodlarını dolayı və ya iqtisadi metodlarla əlaqələndirilməsinə imkan verən tənzimlənen bazarla müqayisədə inflyasiyanın artım imkanlarını birləşdirir.

1.2. Ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin mahiyyəti

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən inhisarçı müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların qiymətinin dövlət tənzimlənməsində rentabellik normasının son həddinin müəyyən edilməsi metodundan istifadə səmərəsiz oldu. Dövlət, müəssisələri qiymətin artırılması əvəzinə istehsal xərclərini artırmağa, məhsulun keyfiyyətini azaltmağa məcbur etdi (nəticədə investisiya aktivliyi, istehsalın həcmi və vergi daxil olmaları azaldı). Qiymət və tariflərin inzibati tənzimlənməsinin yalnız təbii inhisar məhsullarına (energetika, dəmir yol nəqliyyatı, rabitə, kommunal təsərrüfatı) tətbiqi mümkündür. Bütün məhsullar üçün rəqabət mühitinin yaradılması iqtisadi cəhətdən səmərəsiz, kifayət qədər çətin və texniki baxımdan qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də qeyd edilən sahələrdə qiymətin əmələ gəlməsi və xərclərin artırılmasına riayət olunmur. Bu sahələrdə qiymət və tariflərin artım tempi sənaye məhsulları üzrə qiymətlərin artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

1993-cü ildə

«Anti inhisar fəaliyyəti haqqında»

Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildikdən sonra inhisarçı müəssisələrin məhsulları üzrə qiymətlər sərbəstləşdirildi. İnhisarçı müəssisələrin inhisar artırılması zamanı isə anti inhisar fəaliyyəti haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirildi. İnhisarçı müəssisələrin sərbəst qiymətlərdən sui-istifadə hallarının aşkar edilməsi mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilir. Xüsusilə, 2 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda qiymətləri artırmaq məqsədilə məhsulun tədavüldən götürülməsi qadağan edilir. Təsərrüfat subyektlərinin belə fəaliyyəti inhisar fəaliyyətinin meydana gəlməsi kimi qiymətləndirilir və bazarda hakim vəziyyətdən sui-istifadəyə aid edilir.

Bazarda hakim mövqeyə malik olan müəssisələrin inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Anti inhisar Siyasəti Departamenti inhisar qiymətlərin aşkar edilməsi üzrə müəyyən işlər görürlər. Bu qurum əsasən inhisar qiymətindən sui-istifadə hallarının aşkar edilməsini və onun sübut edilməsini bazarın, qiymət dinamikasının, xərc və mənfəətin təhlili əsasında həyata keçirir.

İndi artıq qeyd etmək olar ki, ölkədə eyni vaxtda «bazarda təkan» baş vermədi və uyğun qanunvericilik və normativ bazanın yaradılması da daxil olmaqla bazarın formalaş-

ması, rəqabət vasitələri və rəqabət qiymətinin əmələ gəlməsi üzrə ciddi işlərin aparılmasına ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikasında hələ də Konstitusiyada göstərilmiş qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsasları üçün qanunvericilik bazasını müəyyən edən qiymətin əmələ gəlməsi haqqında maddə yoxdur. Belə qanunvericilik bazası əksər inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərir və bir sıra yaxın xarici ölkələrdə də qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və islahatların sonrakı inkişafı haqqında sənədlərdə qiymət siyasətinə baxılır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) inhisar təklifi zamanı tərəfdaşların davranış qaydaları da mövcud deyildir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə sabit əmtəə təklifinə əsaslanan rəqabət vasitələri qiymətlərin nisbi sabitliyini dəstəkləyir, ayrı-ayrı istehsalçılara və ya tədarükçülərə qiymətlərin qəflətən artırılmasına imkan vermir. Daha dəqiq desək, bu ölkələrdə praktiki olaraq sərbəst qiymət qoyma yoxdur, inhisar məhsulları və ayrı-ayır sosial əhəmiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) üzrə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi də daxil olmaqla rəqabət qiyməti əsasında qiymət əmələ gəlməsi (İngiltərədə süd, Yaponiyada düyü) mövcuddur.

Müşahidə edilən dövrdə istehsal-texniki təyinatlı məhsulların (metal, kimyəvi məhsullar) buraxılış qiymətinin artımının real rəqabət məhdudiyyəti olmadan inhisar xarakterini qoruyub saxlayır. Texnoloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli olan istehsalın hissələr (kombinat, kompleks) üzrə özəlləşdirilməsi zamanı qiymətlərin inhisar artımı ilə əlaqədar vəziyyət daha da kəskinləşir. Bir iri inhisarçının yerinə bir neçə xırda və orta növlü inhisarçı formalaşır. Özəlləşdirilən hər bir istehsal müəssisəsi (bölmə, sex) istehsal etdiyi məhsul üzərində özünün mənfəəti üçün inhisar qiyməti qoyur ki, bu da son məhsulun qiymətinin «aşmasına» səbəb olur.

Respublikanın regionlarında isə vəziyyət nisbətən başqa cürdür. Burada inhisarçı mövqeyə əksər süd zavodları, çörək bişirmə müəssisələri, su təminatı ilə məşğul olan və rabitə xidmətləri göstərən müəssisələr malikdir. Regionlarda inhisar məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsi bu növ məhsullar (iş və xidmətlər) üzrə qiymət artımını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırdı və bazarda rəqabət olmayan şəraitdə belə qiymətlərin dinamikasını və onlara nəzarəti izləməyi təmin etdi. İstehsalçı və istehlakçının maraqlarına uyğun olaraq əlaqələndirilmiş optimal qiymət sisteminin yaradılmasına dövlət təsirinin gücləndirilməsi

məqsədilə təcrübədə razılığın iki forması mövcuddur: 1) hökumət, həmkarlar və müəssisələr arasında üç tərəfli müqavilə (burada əhalinin sosial müdafiəsinin, əmək haqqı və qiymətlərin mümkün artımı üzrə tərəflərin məsuliyyət və öhdəliyinə baxılır), 2) müəssisələr səviyyəsində onların inkişaf strategiyası, bazar rəqabəti, mümkün satış qiyməti və birinci razılaşma üzrə qiymətlərin mümkün artımı ilə onun nisbəti nəzərə alınmaqla.

Son tələb nəzərə alınmaqla bir sıra məhsul istehsalçılarının iki tərəfli və ya çox tərəfli əlaqələrini nəzərdə tutan qiymət razılığının texniki dairəsi üzrə nəticə daha əhəmiyyətli hesab edilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları və xammali istehsalı – kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı – kənd təsərrüfatı və emal olunmuş məhsulların ticarəti kimi münasibəti göstərmək olar. Qiymət razılaşması həmçinin qarşılıqlı tədarükdə maraqlı olan istehsal və emal müəssisəsi arasında da bağlana bilər. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələr ilə həmin məhsulları emal edən müəssisələr arasındakı qiymət razılaşması buna misal ola bilər. Bu zaman tərəflər qiymətlərin tənzimlənməsi müddətini, metodunu, formalarını, həmçinin əmək haqqı, gəlirin səviyyəsi və onun istifadə istiqamətləri haqqında informasiya mübadiləsini razılaşdırırlar (razılaşmanın ikinci forması əsas olmalıdır).

Şərti müqavilələrdən geniş istifadə edilməsi inflyasiyanın gözlənilməz nəticələrini nəzərdə tutulan səviyyəyə çevirə bilər. Qiymət razılaşması ideyası hər bir müəssisə rəhbərinin öz tədarükçülərinin qiymət niyyətinə malik olduğu zaman həyata keçirilə bilər.

Qiymət siyasətinin formalaşması sahəsində əsas dövlət tədbiri kim bir sıra Nazirliklərlə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi arasında bağlanması tövsiyə etdiyimiz «Qiymətlərin sabitləşdirilməsi və qarşılıqlı borcun ixtisarı üzrə birgə fəaliyyət haqqında» razılıq hesab edilə bilər. Təvsiyə edilən bu razılıq (saziş) müvafiq təşkilatlara bir-birinə güzəştli qiymətlərlə məhsul (iş və xidmət) verən və öz məhsullarının satışı hesabına bir-birini subsidiyalaşdıran bu təşkilatlara əlaqələndirilmiş qiymət siyasəti həyata keçirmək öhdəliyi verə bilər.

Bu razılıq (saziş) mahiyyət cəhətdən qiymət haqqında kartel (irika kapitalist sənayesininin hisarçı birləşməsi) sənədidir və bu sahələr arasında ödəməmə düynünü açdığından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə qarşılıqlı əlaqəli müəssisələrin əlaqələndirilmiş qiymət siyasətini həyata keçirməsi üçün mövcud baza genişləndirilə bilər.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Böhran dövrlərində inflyasiyanın sürətləndiyi, ayrı-ayrı məhsul növlərinin qiymətlərinin artdığı və müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin yeni qurulması dövrlərində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi güclənir, ölkənin böhrandan çıxdığı şəraitdə isə zəifləyir.

Bazar iqtisadiyyatınayeni keçmiş ölkələrlə müqayisədə dinamik, tarazlı bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə qiymət az tənzimlənir. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi həddində dövlət tənzimlənməsi sferası ixtisar olur və tədricən sərbəst qiymət qoymaya keçilir. Bazarda əlverişli rəqabət mühiti yaranan kimi qiymətlərin dövlət tənzimlənməsindən qismən imtina edilir.

Qiymətlərin səviyyəsi və dinamikasına vergi sistemi əhəmiyyətli təsir edir. Vergilər yüksək olduğu şəraitdə qiymətlər bir o qədər sürətlə artır və inflyasiya ölçüsü də böyük olur. İstənilə istehsalçı vergini məhsulun mayadəyərində saxlayaraq mövcud qiymət vasitəsilə istehlakçıya ötürməyə çalışır. Dövlət vergiləri vasitəsilə gəlir əldə edərək öz xərclərini azaldır. Dövlət inflyasiyanı azaltmaq və qiymət artımını zəiflətmək üçün vergi dərəcəsini azaltmalıdır. Müasir inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemi vergilərin azalmasına yönəlib. Məsələn, ABŞ-da gəlir vergisinin payı federal büdcə gəlirlərinin 8%-indən çox olmur, o, Rusiya Federasiyasında isə son vaxtlar təxminən 20% təşkil edir. Rusiya Federasiyasının son tədbirləri ilk növbədə əmtəə istehsalçıları üçün vergi yükünün azaldılmasına yönəldilib [45, 55].

Qiymətlər üzərində dövlətin birbaşa nəzarəti dolayı nəzarətlə əkslik təşkil etməməlidir (onunla əlaqələndirilməlidir). Ümumi antiinflyasiya siyasəti və onunla əlaqələndirilmiş qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə dolayı təsir üzrə tədbirlər bu halda bilavasitə birbaşa dövlət tənzimlənməsi metodları ilə tamamlanır. Dövlət, qiymətləri müəyyən səviyyədə dondurmaq vasitəsilə onun müəyyən edilmiş rejimlərini tətbiq etməklə və istehsal xərclərinin ayrı-ayrı maddələrinə nəzarət etməklə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun nisbi qiymət səviyyəsinə təsir edir.

Qiymət qoymanın müxtəlif metodlarının səmərəliliyi onun qəbulu üçün şəraitin düzgün seçilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Respublikanın milli iqtisadiyyatında geniş

yayılmış istehsal xərclərinin rentabelliği vasitəsilə qiymətlərin tənzimlənməsindən praktiki olaraq dünya təcrübəsində istifadə edilmir. Eyni zamanda dünyatəcrübəsində qiymət səviyyəsi qoyulmuş kapitalın rentabellik səviyyəsinin artımının məhdudlaşdırılması vasitəsilə tənzimlənir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliği daha çox onun digər tədbirlərin iqtisadiyyata təsiri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən daha çox asılıdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri inhisarçı müəssisələrin öz məhsullarının qiyməti üzərində nəzarət edilməsidir. Bu zaman inhisarçı müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsulların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilir. Beləbirşəraitdə inhisarçı məhsulun bazardakı mövqeyindən istifadə edərək dövlətin qiymət intizamına riayət etməkdən boyun qaçırır. İnhisarçı müəssisə qiymətin əmələgəlməsinin mövcud qaydasına riayət etməyə və inhisarçı müəssisələrin məhsul çeşidləri üzrə əldə edilən mənfəətin əsaslandırılmasına nəzarət edir.

İnhisarçı müəssisələr qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tətbiq edilən məhsullarla müqayisədə tənzimlənen qiymətlərlə məhsulu realizə edirlər. Qalan məhsullara (iş və xidmətlərə) sərbəst bazar qiyməti tətbiq edirlər.

İnhisarçı müəssisələr antiinhisar qanunvericiliyini pozaraq öz məhsulları üzərində qiymətləri əsaslandırılmamış şəkildə artırıqda həmin məhsulların qiyməti yenidən dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir.

İnhisarçı müəssisə dövlət qiymət intizamını pozduqda onlara qarşı 1993-cü ildə qəbul edilmiş «Antinhisar fəaliyyəti haqqında» və 2 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında nəzərdə tutulan tədbirlər tətbiq edilir. Belə tədbirlərə qiymət və tarifi artırılmasından əldə edilmiş mənfəətin büdcəyə köçürülməsi, həmçinin həmin ölçüdə cərimələr aiddir.

Son illər Azərbaycan Respublikasında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi son nəticədə qiymətlərin ümumi dinamikası və səviyyəsini müəyyən edən məhsullara, həmçinin ayrı-ayrı sosial xarakterli məhsullara (iş və xidmətlərə) tətbiq edilir. İlkən zəruri hesab edilməyən məhsulların, məsələn, dəri, gəvə, billur, qiymətli metallar, video maqnitofon və digər məhsulların qiyməti hətta onların inhisar istehsalı zamanı onların qiymət və rentabellik səviyyəsində heç bir məhdudiyyət olmadan formalaşır.

Təbii inhisar, dövlətin inhisarı və inhisarçı subyektlərin əmtəələrinin, habelə respub-

likanın qanunvericilik aktları ilə qiymətləridə dövlət tənzimlənməsinə aid edilmiş digər əmtəələrin qiymətləridə dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

Bu əmtəələrin qiymətlərinin tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin və bəzən də yaranan münaibətlərin hüquqi–iqtisadi əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün 30 may 2003-cü ildə «Tənzimlənen qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Qiymətin əmələ gəlməsi qaydası birja ticarətində də müəyyən edilmişdir. Belə ki, 25 may 1994-cü ildə qəbul edilmiş «Əmtəə birjası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, birja əmtəəsinə qiymətin səviyyəsi və həddini müəyyən edə bilməz, belə ki, burada qiymətlər tənzimlənen deyil, sərbəstdir. Qiymətin əmələ gəlməsi mexanizminə nəzarət üzrə müəyyən edilmiş birja qaydasının pozulması zamanı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Antiinhisar Siyasəti Departamenti cərimə və cəzə tədbirləri müəyyən edə bilər. Qiymət üzərində nəzarət tədbirləri birja ticarəti qaydaları çərçivəsində müəyyən edilir. Bu tədbirlər qiymətlərin qəflətən artması və azalmasının qarşısının alınması, qiymət səviyyəsinin süni olaraq artırılması və azaldılması, yalan məlumatların yayılması, həmçinin qiymətə təsir etmək məqsədilə satıcıların sövdələşməsinin qarşısının alınmasına yönəlib.

Azərbaycan Respublikasında qiymətin əmələ gəlməsi qanunvericiliyinə və digər normativ aktlara ciddi riayət edilməsinə yönəlmiş dövlət qiymət intizamının pozulmasına qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiqi qaydaları fəaliyyət göstərir. Belə ki, dövlət, məhsulun (iş və xidmətin) reallaşdırılması zamanı qiymət intizamını pozmuş və izafi vəsait əldə etmiş müəssisəyə cərimə kimi onun mənfəətindən vəsaitin bu hissəsinin büdcəyə alınması sanksiyasını tətbiq edir.

Dövlət qiymət intizamının pozulmasına aşağıdakılar aid edilir:

- əmtəələrin (iş və xidmətlərin) dövlət tənzimlənen qiymətlərinin, eyni zamanda təsbit edilmiş tarif və qiymətlərin, rentabelliyin son həddinin, tarif və qiymətlərin son artım əmsalının artırılması;
- qiymət və tarifi qoyulmuş əlavənin, nəzərdə tutulmamış əlavənin, həmçinin nəzərdə tutulmamış qoyulan güzəştin artırılması;
- istehlakçılarla müəyyən edilməmiş qaydada razılaşdırılmayan sərbəst topdansatış qiymətin, tarif və əlavələrin qəbul edilməsi;

- konstruktiv və ya texnoloji qüsurlar üzündən istehlak xüsusiyyəti əldə etməmiş məhsulların qiymətinin artırılması və s.

Dövlət, qiymət intizamının pozulması aşkar edilən müəssisələrdə maliyyə vəziyyətindən asılı olamayaraq əldə edilən artıq vəsait vergi və digər ödənişlər çıxıldıqdan sonra mənfəət hesabına büdcəyə ödənilir. Bu zaman özünün məhsulunun qiymətinin azaldılması müəssisənin əsas öhdəliyi kimi qoyulur. Dövlət qiymət intizamının pozulması nəticəsində əldə edilmiş və büdcəyə ödənilməli olan vəsait məhsulun (iş və xidmətlərin) tarif və qiymətinin artırılması zamanı satışdan əldə etdiyi məbləğlə bu məhsulun (iş və xidmətlərin) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tarif və qiymətinin, o cümlədən dəyərinin fərqi kimi hesablanır. İnhisarçı müəssisələr, həmçinin məhsulunun rentabelliyyəsinin son həddi müəyyən edilmiş müəssisələr üçün məhsul (iş və xidmətlər) növü və ya bütövlükdə məhsul qrupu üzrə rentabellik səviyyəsinin son həddinin artırılması hesabına əldə edilən məbləğ dövlət büdcəsinə keçirilir.

Dövlət qiymət intizamının pozulmasına görə iqtisadi sanksiya tətbiq etməklə qiymətlərə nəzarət Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən istehsal, ticarət və digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan xarici kapitallı müəssisələr də daxil olmaqla bütün təsərrüfat subyektlərini əhatə edir.

Hər şeydən əvvəl inhisar bazarında birbaşa dövlət nəzarətinin zəruriliyini qeyd etmək lazımdır. Təbii dövlət inhisarında olan sahələr 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Təbii inhisar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Dövlət inhisarına aid olan qeyri-elastik tələbat məhsulları bazarının inzibati tənzimlənməsi tam mümkündür. Onu sərt aksiz dərəcəsi, qiymətin planlaşdırılması və ya digər qaydalarla həyata keçirmək olar.

Dünya	təcrübəsində
qiymətin dövlət tənzimlənməsinin hələ respublikamızda istifadə edilməmiş	müxtəlif
metodlarının kifayət qədər kombinasiyası	məlumdur
və bunlardan milli iqtisadiyyatda istifadə edilməsi aqrar-sənaye	kompleksi
sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolunu artırmışlardır.	

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QIYMƏT MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin müasir vəziyyətinin təhlili

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının ən mühüm atributlarından birisi sərbəst qiymətə mə
lğəlməsidir. İstehsalçının, sahibkarın öz məhsullarına (xidmətlərinə)
qiymətləri sərbəst surətdə müəyyənləşdirmək imkanını olmayanyerdə bazarmünasibətərindən,
bazar iqtisadiyyatından danışımaq mümkün deyil. Buzəru rülik nəzərə alınmaqla, Ölkə Prezi-
dentinin 1992-ci il 2
yanvartarixli Fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri sərbəstləşdirilmiş və hazırda qi
ymətlər bilavasitə tələb-təklif mexanizminin intəsiri altındabazarda formalaşır.

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, qiymətlərin aqrar-sənaye kompleksi
sistemində tamamilə tələb-

təklif mexanizminin intəsiri altındasərbəst surətdə formalaşması həyatı əhəmiyyətə malik bə sahəni
ninkişafın güclü təkan verməmiş,

əksinə qiymət dispariteti şəklində neqativ meyillər doğurmuş və yaxud vəvellər mövcud olan bu cür
meyilləri daha da gücləndirmişdir. Deyilənlər özünü aqrar-

sənaye kompleksində qiymət disparite-

tinin daha da dərinləşməsi və bəzən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal-

çılarının gəlirlilik səviyyəsinin azalması, kəndiləşmə hərrarında ekvivalentəmtəəmübadilə-
lərinin pozulması,

kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları nın əməli müəssisələrinin hisarçımövcqləri ilə qarşılaş
ması və s. şəkilində özünü büruzə vermişdir. Göstərilən neqativ meyillərə aqrar-sənaye

kompleksi sistemində hələ də qalmaqda və amədir və sahənin inkişafına,
bubölmədə fəaliyyət göstərən sahibkarların işgüzar fəallıqlarının yüksəlişinə mənfi təsir göstərir.

Aqrar-sənaye kompleksi
sistemini artan tələbin inkişafına nail olmaq üçün bubölmədə qiymət disparitetinin aradan qaldırıl
ması üzrə hərtərəfli düşünülüş tədbirləri şlənilib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır.

Buna bazar iqtisadiyyatının inkişafı tədiyi ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsi vasitəsilə nail olul

ar. Onagörədəölkəmizinaqrar-sənaye kompleksi sistemindəqiymətlərintənziqlənməsinəciddifikirverilməli, busahədəbuzamanaqədərburaxılmışnöqsanlararadangötürülməlidir. Çünkiqiymətlərinəərbəstləşdirilməsindənuzunmüddətzindəgözlənilənsəmərealınmamış, əksinəməhsulistehtsal-çılarınəvəziyyətlərinəplanlıtəsərrüfatçılıqsistemindəolduqlarıdurumlamüqayisədədahada pisləşmişdir. Bu, eləbelədəolmalıidi, çünkidünyapraktikasındaaqrar-sənaye kompleksi sistemibuvəyadigərdərcədəəinkişafetmişölkədəqiymətlərinmütləqmənada bazarmexanizmini ntəsiri altındaformalaşmasınademək olarki, rastgəlinmir. Onagörədəölkəmizdəqiymətlərinəərbəstləşdirilməsini iqtisadi sistemdə, ocümlədənonuntərkib hissəsikimi aqrar-sənaye kompleksi sistemindəcərəyan edən proseslər ilazımı məcərayayönəltmək üçünqiymətlərinformalaşması tam amlanmalıidi. Busahədəhəmdünyapraktikasının, həmdəölkəmizinaqrar-sənaye kompleksi sistemininreallıqlarının (məhsulistehtsalçılarınəvəziyyətlərinin) nəzərə alınmaması müəyyən mənada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin işgüzar fəallığının azalması nə gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, bazariqtisadiyyatı bir sıra nəzəri və metodoloji problemlərin həlli haqqında təsəvvürlərindəqiqləşdirilməsini tələb edir və belə problemlər sırasında aqrar-sənaye kompleksi sistemindəqiymətlərinformalaşması, qiymətlərintənziqlənməsi və qiymət disparitetinin aradan qaldırılması kimi problemlərdə mövcuddur. Onagörədə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin dahayüksək templərlə inkişafın a nail olmaq baxımından bu bölmədəqiymətəmələgəl məsi vəqiymətlərin səviyyəsinin formalaşması sahəsində problem mənətiqiardıcılıqla çözülməli vəqiymət disparitetinin aradan qaldırılması üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Sözün gedən mənətiqiardıcılığı gəri ayə tətmiş, ilknövbədəqiymətlərin müxtəlif növlərinə aydınlıq gətirmək zərurəti meydana çıxır vəqiymətlərinəntənziqlənməsi yəni lədisparitetin aradan qaldırılması məsələlərinəndəqiqləşdirilməsini əhtiyacyaranır.

Qiymətlərin dövlet tənzimlənməsi dedikdə qanunçuluq aktları, inzibati və büdcə-

maliyyətdə birləri vasitəsilə dövlətlərəfindən qiymətlərin səviyyəsinə göstərilən təsirlər başadüşür. Dövlətlərəfindən qiymətlərin səviyyəsinə məqsəd uyğun şəkildə, daha doğrusu, sahibkarlığında hədəfə nail olma məqsədilə təsirlərgöstərilməklə sahibkarların fəaliyyəti üçün və deməli, bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılır və həmin şəraitin inkişaf prosesində fasiləsiz olaraq təmin olunmasına çalışılır.

Qiymətlərin tənzimlənməsi müxtəlif qiymətlərin mövcudluğunun əzərdə tutulması və mövcud olub olaca k qiymətnövləri arasında bağlılığın və əlaqəliliyin olmasını tələb edir. Bazarıqtısa diyyatı şəraitində aqrar-sənaye kompleksi sisteminin mövcud olub olaca k qiymətnövləri haqqında düzgün təsvir etmək və maliyyəni qayd etmək üçün qiymətdisparitetinin aradan qaldırılması üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlərişləyib hazırlamağa imkan verə bilər. Ona görə də, aqrar-sənaye kompleksi sisteminin tətbiq olunması və yaxud tətbiq edilməsi zəruri olan qiymətnövlərinə, qiymət sisteminin tərkib elementlərinə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Rusiya iqtisadçısı N.Y. Kovalenkoya görə, bazarın əsas xüsusiyyətlərindən biri, bazarın müxtəlif qiymətlərin tətbiq olunması və həmin qiymətlərin bazar tədqiqatları obyektləridir [54].

O, bazarıqtısa diyyatı şəraitində alıcı ilə satıcı arasında əlaqələri təşkil edən əsas qiymətnövlərinə aşağıdakılara aid edir: sərbəst və yaxud müqavilə qiymətləri, tənzimlənən qiymətlər, topdansatış qiymətləri, pərakəndə-satış qiymətləri, müqayisəli qiymətlər, tədarük qiymətləri.

Qeyd edirik ki, aqrar-sənaye kompleksi sisteminin sürətli inkişafı baxımından bu bölmədə tətbiq olunan qiymət sisteminin tərkib elementlərinin biri-biri ilə əlaqəliliyi və yaxud bağlılığı olmalıdır. Qiymət sisteminin biri-biri ilə əlaqəliliyi və əlaqəliliyi təmin olunmalıdır ki, sahibkarlıqla məşğul olan subyektlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından gəlirlilik səviyyəsi təmin olunsun. Bunların əzərlərinə, biz, bazarın əsas xüsusiyyətləri şəraitində aqrar-sənaye kompleksi sisteminin hazırda tətbiq olunan və tətbiq olunması zəruri olan qiymətnövlərinə və həmin qiymətlərin hansı məqsədlə tətbiq olunması aydınlıq gətirməyi vacib hesab edirik.

Sərbəst və yaxud azad bazar qiyməti istehsalçının, sahibkarın öz məhsullarını bilavə

vasitə bazarda, tələb-təklif mexanizminin təsirialtında reallaşdırdığı qiymətdir. Hazırda ölkəmizində aqrar-sənaye kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri öz məhsullarının eksportunu bilavasitə bu qiymətə, az bir hissəsinə müqavilə qiymətinə reallaşdırırlar. Müqavilə qiymətləri sərbəst bazar qiymətlərinə identik olsada, onun latamənası ilə əynilik təşkil etmir.

Sözün başlanğıcından bəri müqavilənin bağlanması yolu ilə müəyyənləşdirilir.

Bazarıqtı sadiyyatının mühüm atributlarından biri sərbəst qiymətə məlqəlməsi olsada, qeyd etdiyimiz kimi, qiymətlər mütləq mənada sərbəst surətdə formalaşmır və onların səviyyəsi konkret ölkədə xiləndə fəaliyyətə olan mövcud qanunlar və normativ-hüquqi xarakterli sənədlər vasitəsilə reqlamentləşdirilir. Bureqlamentləşdirmə ilə aparılır ki, aqrar-sənaye kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri öz fəaliyyətlərinin davam etdirmək baxımında kifayət qədər gəlir əldə edə bilərlər.

Qeyd edək ki, bazarıqtı sadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə səviyyələri reqlamentləşdirilən qiymətlər daha çox əhalinin istehlak sənətinə formalaşdıran əmtəələrə aid olan qiymətlərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin formalaşmasını təsirləyə atə keçirilir ki, iqtisadi sistemdə qiymətlərin sərbəst surətdə formalaşmasının prinsipial əsaslarına xələl gətirilmir, həm də bu zaman qiymət uyuşsuzluğunun aradan qaldırılması demək olar ki, təmin olunur.

Tənzimlənen qiymətlər səviyyəsi, dinamikası və formalaşma qaydası dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən qiymətlərdir. Bazarıqtı sadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə fermə təsərrüfatlarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı xammallarının və ərzaq məhsullarına qiymətlər bilavasitə əlaqədar dövlət orqanlarının göstərdi yiməqsədi önlütə sirlə nəticəsində formalaşır.

Bunun üçün tənzimlənen qiymətlərin siyahısı irəlicə təsdiq edilir və tənzimləyici orqanlar müxtəlif sullardan istifadə etməklə qiymətlərin səviyyəsinə təsirlə göstərir.

Araşdırma lərgöstərir ki, ABŞ-da, Fransada, Almaniyada, Böyük Britaniyada, Yaponiyada və digər ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları-taxlı, qarğıdalı, şəkər çuğunduru, ət, süd, yumurtə və s. qiymətləri qanunvericilik əsasında dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

Ölkəmizdə «Tənzimlənmə qanunu» qanunun (30 may 2003-cü ildə qəbul edilmiş) qəbul edilməsinə baxmayaraq, əqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq strukturlarının istehsalatı və xidmətlərindən və xidmətlərindən hansıların qanunla tənzimlənməsi haqqında siyahı hələ tərtib edilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq, yoxdur. Bazar münaqişələri əsasında inkişafat qribə neyivaxtda keçilməsinə baxmayaraq, qonşu Rusiya dövlətində qanunla tənzimlənməsi ilə əlaqədar bir neçə qanun qəbul edilmiş və tənzimlənmə qanunları və həmin qanunların tənzimlənmə mexanizmi müəyyən edilmişdir.

Topdansatış qanunları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturların sifarişçisi müəssisələri və yaxud topdancıları təmin etmək üçün məhsulların iri partiyalarla satıldığı qanunlardır.

Bu qanunların səviyyəsi müəssisənin istehsal xərcləri ilə onun əldə etməkdə maraqlı olduğu mənfəətin məbləği arasında müəyyən edilir. Ölkəmizdə də bu qanunlardan istifadə edilir.

Pərakəndə satış qanunları məhsulların istehlakçısından asılı olmayaraq, həmin məhsulların pərakəndə ticarətə verilməsi ilə əlaqədar olduğu qanunlardır.

Bu qanunların əsasını müəssisənin topdansatış qanunları, həmçinin pərakəndə ticarətin müəssisə və təşkilatlarının məhsulları əldə etdiyi qanunlar təşkil edir.

Müəssisənin topdansatış qanunları ticarət müəssisələri ticarət əlavələrini əlavə etmək üçün xərclərini ödəyir və müəyyən qədər mənfəət əldə edə bilərlər.

Bir sıra ərzaq məhsullarını çıxarmaq üçün, ticarət əlavələri pərakəndə satış müəssisələri tərəfindən sərəfətə müəyyən edilir.

Qanunların tənzimlənməsi şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərzaq məhsullarının ticarət əlavələrinin müəyyən edilməsi isə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Əhəmiyyətli sosial müdafiəsinin qayğısına qalmaq məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrdə bəzi ərzaq məhsulları üzrə ticarət əlavələrinin son həddi müəyyən edilir və pərakəndə satış müəssisələrinə həmin həddi aşmağa icazə verilmir.

Bazar münaqişələri şəraitində qanun sistemində mühüm tərkib elementlərindən biri də müqayisəli qanunlardır.

Müqayisəli qanunların kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə dövriyyəsinin fiziki həcmi və qiyməti

mikasınmüəyyənləşdirməkvəqarşılıqlı müqayisələrəparmaqməqsədilə tətbiq edilir.

Müqayisəli və yaxud dəyişməz qiymətlər tətbiq etmək və s. ilə müqayisə olunandəyərgöstəricilərinə (kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri fədəsi ilə həcmi nəvəsi.)

qiymətlərin təsirine yətrallaşdırılır və müxtəlif illərdə istehsal olunan məhsulların müqayisə olunanaformaya gətirmək mümkün olur.

Bu qiymətlərin tətbiqi qiymətlərin fasiləsiz artım və yaxud inflyasiya şəraitində ictimai istehsalın obyektiv mənzərəsinə əlverişli, bəzi hallarda isə

ictimai istehsalın səviyyəsi haqqında daha düzgün təsvir əldə etməyə imkan verir.

Fikrimizcə,

hazırkı şəraitdə,

qiymət sistemini formalaşdıracaq elementlərdən birini tədarük qiymətləri olmalıdır.

Bazarın əsas bəzi xüsusiyyətləri əsasən aşağıdakılardır:

əlaqədar olaraq dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq etdiyi tədarük qiymətləri sistemilə əlaqədar olaraq, tamamilə səhv addımdır. Çünki dövlət tədarük qiymətlərinin ləğv olunması əslində, sahibkarların istehsal etdikləri məhsulların satışkanallarından birini itirilməsi deməkdir.

Bazarı iqtisadiyyatı əsasında inkişaf

heç də odəmək deyilki,

dövlətin ehtiyacları yox olur və o, təsərrüfat həyatından birdəfəlik gedir. Əksinə, indiki şəraitdə dövlət sahibkarların iqtisadi azadlıqlarının məhdudlaşdırma məqsədilə təsərrüfat həyatında daha fəal və çevik şəkildə iştirak etməli və bir bazar subyekti kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağı təşviq etməli və subyektlərlə müstəqil istehsal-satış əlaqələrini inkişaf etdirməli və istiqamətləndirici rol oynamalıdır.

Lakin bizim dediyimizdən heç də ələ başadüşülməməlidir ki,

kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükünün miqyasları əvvəlki-

planlı təsərrüfatçılıq sistemində olduğu kimi qalmalıdır. Bu, indiki şəraitdə sahibkarların azadlığının məhdudlaşdırılması,

onların məhsullarının satışkanallarının sərbəst seçim imkanlarının azaldılması deməkdir.

Ona görə də indiki şəraitdə dövlət tədarükünün zəruri miqdarda mövcudluğunun saxlanılması heç vaxt planlı təsərrüfatçılıq sistemində mövcud olmuş,

satış sisteminin bərpası kimi başadüşülməməli,

sahibkarların bazar mexanizminə daxil olmaları və qoruma qüvvəni iqtisadi vasitələrdən,

həmçinin aqrar-sənaye

kompleksi

sistemində qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırmaq üçün güclü təsiri olan vasitələrdən bir ikimi qiymətləndirilməlidir.

Aqrar-sənaye kompleksi
sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri hazırda öz məhsullarını müxtəlif kanalları üzrə sərbəst bazar və müqavilə qiymətləri üzrə reallaşdırırlar. Müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı subyektlərin məhsullarını reallaşdırdığı qiymətlər (istehsalçı qiymətləri) geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək bazarından lazımı miqdarda gəlirdə təmin etmək imkan vermir, buna bədbəndə istehsalı davam etdirməyi istehsalçının marağı azalır. Son illərdə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının müxtəlif kanalları üzrə reallaşdırdıqları məhsulların orta satış qiyməti və həmin məhsulların rentabelliliyinin övbəticə və ləhinə məlumatları ilə xarakterizə olunur (Cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müxtəlif kanalları üzrə reallaşdırdıqları məhsulların orta satış qiymətlərinin dəyişməməyli, sentner/manatla

Məhsulların adları	İllər					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Dənli lərvə paxlaları	9,0	9,6	9,2	11,4	13,3	13,6
Xəmpambıq	18,1	24,1	20,6	22,7	29,0	29,1
Şəkər çuğunduru (emalı üçün)	2,7	2,6	3,1	3,9	2,3	3,2
Tütün	47,3	40,7	39,4	39,2	38,0	53,0
Yaşıl çayarpağı	28,1	15,7	20,6	22,0	24,4	27,0
Kartof	15,9	11,6	11,7	14,0	15,0	13,5
Tərəvəz (açıq torpaqda)	7,1	6,3	8,1	7,5	7,5	7,5
Bostan məhsulları	3,7	4,3	4,8	5,5	7,4	7,4
Meyvə və giləmeyvə	6,4	6,1	6,6	10,5	10,0	12,7
Üzüm	11,3	13,1	13,1	18,5	22,3	33,1
Mal-qaravəqşəti, cəmi	92,6	110,2	69,5	124,1	139,5	145,4
Ocumlardan:						
iribuynuzlu mal-qara	89,6	102,6	93,9	102,8	143,9	157,7
Qoyun və keçi	77,2	81,9	95,8	97,6	96,8	133,8
Donuz	83,5	146,2	131,7	130,6	126,6	127,1
Quş	117,8	131,8	127,9	129,3	140,7	145,5
Süd	20,4	19,7	21,9	23,57	21,1	24,5
Yun	40,5	51,3	51,1	59,3	47,6	71,8
Yumurta (minədədlə)	34,8	46,3	49,7	52,9	40,3	48,1

Aqrar-sənaye kompleksi
sistemində məhsulların müxtəlif kanalları üzrə reallaşdırılmış orta satış qiymətləri həmin məhsulların müvafiq illərdə rentabellik səviyyəsinin övbəticə və ləhinə məlumatları ilə xarakterizə olunur (Cədvəl 2.1). Göstərilən cədvəllərin materiallarından göründüyü kimi,

kəndtəsərrüfatı məhsullarının ilavə sərbəzarmexanizminin təsiri altında formalaşmış qiymətləri
 stehsalın rentabelliyyəsinin müsbət dinamikliyinə təminat verir və bu,
 cədvəldə göstərilən əksər məhsullar üzrə belədir. Bu, onugöstərir ki, ölkəmizə aqrar-sənaye
 kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən ayrı-
 ayrı sahibkarlıq strukturlarında dayanıqlı inkişafı oxdur və bunun başlıca səbəblər-
 rindən biri kəndləşmə şəhərlərində əkvivalent mübadilənin pozulması və yaxud aqrar-sənaye
 kompleksi sistemində son illər qiymət uyuşsuzluğunun daha dərinləşməsidir. Fikrimizcə,
 ölkə-
 mizdə aqrar bazarın və yerli istehsalçıların zəif müdafiə olunduğu indiki dövrdə bu cür inkişaf yerli
 məhsul istehsalçıları üçün gələcəkdə daxil bazar da məvqələrinin daha zəifləməsinə və ölkəni
 nərzə təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı problemlər gətirib çıxara bilər.
 Ona görə də belə hesab edirik ki, istehsalçıların gəlirlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, aqrar-
 sənaye kompleksi
 sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturlarda istehsalın rentabelliyyəsinin genişləndirilməsi
 rəhbərlik hətta keçirməyə imkan verə bilər və əksər səviyyəyə qədər çatdırılmasını məqsədilə zəruri tənzimləmə
 tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir.
 Bu tənzimləmə tədbirləri iqtisadiyyatın qiymətlərinin tənzimlənməsinə daha çox fikir verilməli və qiymətlərin
 tənzimlənməsi yolu ilə aqrar-sənaye kompleksi
 sistemi ilə iqtisadiyyatın başqa sahələri arasında formalaşmış qiymət uyuşsuzluğundan qaldırılmalıdır.
 Bunu ölkəmizdə formalaşmış reallıqlar və bəzən bazar iqtisadiyyatının kəndə qədər yaxşı təşəkkül tapdığı
 xarici ölkələrin təcrübəsi də sübut edir.

Cədvəl 2.2

Kəndtəsərrüfatı müəssisələrinin satdığı məhsulların rentabelliyyəsi və yazır rəhbərlik səviyyəsi, %-lə

Məhsulların adı	İllər						
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Dənli və dənli paxlalılar	-7,4	7,9	25,8	30,8	39,3	47,5	35,5
Xəmir	-38,1	-30,7	0,7	7,0	6,3	32,2	26,3
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	-3,0	-11,3	-0,4	0,1	10,6	25,0	6,3
Tütün	-61,1	-2,9	61,4	84,3	68,4	67,4	37,3
Çay yarpağı	-67,0	8,0	-38,7	-7,5	-0,2	19,1	5,5
Kartof	-17,0	-31,4	31,4	-0,6	6,7	10,0	25,4
Tərəvəz (ağıltorpaqda)	-4,2	-9,1	-8,1	11,8	7,7	19,4	20,3
Bostan məhsulları	-27,9	14,3	10,2	14,8	35,2	20,0	19,6

Meyvəvəgiləmeyvə	-7,5	4,0	7,8	21,4	7,7	0,6	20,0
Üzüm	-6,7	-12,6	-14,5	-45,5	19,8	-23,6	1,8dəfə
Bitkiçiliküzrə	-20,9	-7,0	14,7	17,8	27,6	39,4	41,5
Mal-qaravəquşəti, cəmi	-45,1	-24,8	-4,1	-5,3	-3,1	3,2	2,7
Ocümlədən:							
iribuynuzlu	-16,4	-33,9	-9,9	-5,3	-5,4	6,2	1,5
qoyunvəkeçi	-25,2	-14,0	-2,5	9,7	15,9	22,4	33,5
Donuz	-81,7	-64,6	-23,9	-41,6	-5,7	0,4	-4,9
Quş	-64,1	-13,7	-1,5	-6,7	-4,2	2,2	1,9
Südvəsüdməhsulları	-30,8	-12,4	-5,5	6,4	9,9	4,8	17,6
Yun	-41,5	-28,4	-19,0	-22,5	9,8	8,4	26,4
Yumurta	-47,5	-24,3	-8,4	0,5	5,3	10,8	15,6
Heyvandarlıqməhsullarıüzrə	-43,4	-23,2	-5,7	-3,1	-1,8	1,7	5,4
Bütövlükdəməhsulsatışından	-26,4	-14,6	1,1	1,4	0,9	5,2	9,0

Beləki, araşdırmalargöstərirki, bazarıqtisadiyyatınıninkişafıxariciölkələrdəkəndtəsərrüfatıməhsullarıstehsalçılarınımüdafiə məqsədilə dövləttərəfindən ayrılan vəsaitləri çərçivəsində qiymətlərin müdafiəsinə ayrılan vəsaitlərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir və bir sıra ölkələr üzrə bu göstəricinin səviyyəsi 30-50 % arasında dəyişir [1, 3, 17]. Hesab edirik ki, ölkəmizdə butədbirinhəyata keçirilməsi vaxtı çatmışdır.

Xarici ölkələrdə qiymətlərin informallaşması sahəsində təcrübələr və ölkəmizdə busahədə formalaşmış reallıqlar nəzərə alınmaqla qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırmaq məqsədi ilə tənzimlənmə tədbirləri ilə həyata keçirilməlidir ki, bazar qiymətləri məlumd olmasın. Bunun üçün, fikrimizcə, bir sıra prinsiplər əyani təlunmalılmalıdır. Həmin prinsiplərə aşağıdakılara idətməkolar:

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin məhsullarına sərbəst qiymət məlumd olmasında həmin subyektlərin məhsullarının qiymətlərinin dövləttərəfindən tənzimlənməsinə laqəndirilməsi;
 - tələb və təklif mexanizminin təsiri altında bazartarazlıq qiymətlərinin informallaşdırılması;
 - qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırmaqdan ötrü aqrar-sənaye kompleksi sisteminə fəaliyyət göstərən sahibkarların bazaratəklifetdikləri məhsulların qiymətlərini hesablamaqdan ötrü normativ metodlardan istifadə edilməsi;
 -
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımında ən zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması;

- aqrar-sənaye kompleksi sistemində elmi-texnika tədqiqatının stimullaşdırılması;
- aqrar-sənaye kompleksi sistemində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və istehsal xərcləri-nin azaldılması;
- qiymət və maliyyə-kredit münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onun optimallığının nail olunması.

Yuxarıda sadalanan prinsiplər əyət olunmaqla dövlət tərəfindən həyata keçirilən qiymət tənzimlənmə tədbirləri aqrar-sənaye kompleksi sistemində aşağıda sadalanan və yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllini əmkən verməlidir:

- ölkənin əsas nəvəzaq məhsulları ilə özünü təminat məsinin stimullaşdırılması və dövlətin əzaq təhlükəsizliyinin həllinə nail olunması;
- kənd təsərrüfatı ilə kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təminat ə sahələr, həmçinin əməlsənaye sahələri arasında əlverişli mübadilə münasibətlərinə nail olunması;
- kənd təsərrüfatı ilə əməlsənaye sahələri arasında münasibət in-əmtə mübadiləsinin əkvivalentliyinə təminat olunması;
- belə müənasibliyə nail olma da ələcək də aqrar-sənaye kompleksi sisteminin iqtisadiyyatın başqabölmələri ilə müqayisədə bərabər əsaslarla inkişafın təsəvvüretmə ə çox cətdir;
- qiymət və uęunsuzluęunu əradan qaldırma qyolu ilə əahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşęul olan subyektlərin ęəlirlərinin onları ęeniştəkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri səviyyəyə cətdirilməsi;
- elmi-texnika tədqiqatının nailiyyətlərindən istifadə olunmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəlişinə, əmək məhsuldarlıęının artırılmasına köməkliliyini ęöstərməsi;
- aqrar-sənaye kompleksi sistemində məhsul istehsalı ilə məşęul olanların beynəlxalq bazarlara ęıxışları üçün əlverişli şəraitin təminat olunması.

Sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı maliyyə-kredit və qiymət mexanizmlərinin ęüclü surətdə qarşılıqlı əlaqələndirilməsi ęərəkdir,

çünkü belə əlaqələndirmə olmadankənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara onların normal cəmiyyətə fəaliyyətləri və geniş təkrar istehsalı həyata keçirə bilmələri üçün şəraitin yaradılması mümkündür.

İndiki şəraitdə aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların geniş təkrar istehsalı həyata keçirə bilmələri və əsasən onlara daha əlverişli imkanların yaradılması üçün sahədə formalaşmış qiymət disparitetinin (uyğunsuzluğunun) daha da dərinləşməsinin qarşısını almaq və gələcəkdə onunda azaldılmasını yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi müəhim əhəmiyyət kəsb edir. Buxarımda sahibkarların istehsal etdikləri məhsulların qiymətləri ilə onlara istehsal ehtiyacları üçün lazım gələn məhsulların qiymətlərinin müqayisəsində ehtiyac yaranır. Son illərdə yanacaq-energetika məhsullarının qiymətlərinin dəyişmə meyli aşağıdakı cədvəlin məlumatları ilə xarakterizə edilir (Cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Əsas növ yanacaq-energetika məhsullarının orta istehsalçı qiymətlərinin dəyişmə meyli

Məhsulların adı	İllər					artım, dəfə
	2009	2010	2011	2012	2013	
Dizel yanacağı, ton	108,2	113,1	113,1	126,3	128,9	1,2
Ağneft, ton	107,3	113,3	113,3	108,6	107,7	1,0
Benzin Aİ-92, ton	130,8	137,7	137,7	181,7	190,5	1,5
Benzin Aİ-80, ton	119,9	125,4	125,4	172,1	181,5	1,4

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2009-2013-cü illər ərzində dizel yanacağının istehsalçı qiyməti 1,2 dəfə, benzin Aİ-92-nin qiyməti 1,5 dəfə, benzin Aİ-80-nin qiyməti isə 1,4 dəfə artmış, ağneftin qiyməti isə demək olarkı, dəyişməmişdir. Baxılan illər ərzində dənli və paxlalıların, mal-qaravəqəşətinin qiymətləri 1,5 dəfə, pambığın, meyvə və giləmeyvənin qiymətləri 1,6 dəfə, tərəvəzin qiyməti 1,1 dəfə, bostan məhsullarının qiyməti 2,0 dəfə, yumurtanın vəyunun qiyməti isə 1,2 dəfə artmışdır. Nəzərdən keçirilən illər ərzində şəkər çuğunduru, tütünün, yaşılcay yarpağının və kartofun qiymətləri isə əhəmiyyətli dərəcədə artmış, əksinə azalmışdır. Baxılan illər ərzində şəkər çuğunduru, tütünün qiyməti 14,8 %, tütünün qiyməti 19,7 %, yaşılcay yarpağının qiyməti 13,2 %, kartofun qiyməti isə 5,7 % azalmışdır. Deməli,

əsasnövyanacaq-

energetikaməhsullarınınqiymətlərininartdığıbirşəraitdəşəkərçuğundur,tütün,
yaşılçayyarpağı,

kartofistehsalçılarıgenişəkraristehsalihəyatakeçirməkbaxımındandahaböyükətinliklə
rləqarşılaşmışlar.

Çünkionlarkonkretmiqdardayanacaq-

energetikaməhsullarıəldətməkdənötrüsonrakıillərdədəhaçoxməhsulsatmağaməcburol
muşlar. Məsələn, şəkərçuğunduruistehsalçısı 2009-cüildə 1
ton dizelyanacaqıəldətməküçün (istehsalçıqiymətinə) 4 tonşəkərçuğunduru
(emalüçün) satmalıidisə, həminmiqdardayanacaqıəldətməkdənötrü 2013-cüildə 5,6
tonşəkərçuğundurusatmağaməcburolmuşdur.

Məsələburasındadırki, məhsulistehsalçılarıyanacaq-energetikaməhsulla-
rınıistehsalçıqiymətlərinədəyil, kommersiyaqiymətlərinəəldədirlər. Həminqiymət-
lərinsəviyyəsiistehsalçıqiymətindədəhaçoxdur.

Məsələn,

hazırda benzininvə dizelyanacağının 1 litri 36-40 qəpikarasındadəyişirki,
budaməhsulistehsalçılarıningenişəkraristehsalihəyatakeçirməbaxımındandahaböyük
ətinliklərləqarşılaşmalarınasübutdur. Bütünbunlaronugöstərirki, aqrar-sənaye
kompleksi

sistemində sahibkarlıq strukturlarının formalaşması və inkişafı baxımından qiymətlərin
tənəşməsiyoluləqiymətuyğunsuzluğunun aradangötürülməsi çox vacibdir.

Cədvəl 2.4

Azərbaycan Respublikası üzrə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiyməti
ndekslərinin müənasibliyi (pariteti), dekabr ayı ilə müqayisədə

Göstəricilər	2012	2013		2014	
	Yanvar -mart	Yanvar -mart	Yanvar -iyun	Yanvar- mart	Yanvar -iyun
Sənaye üzrə istehsalçı qiymətlərin ümumi indeksi ($I_{sənaye}$)	1,201	1,039	1,074	1,105	1,109
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin ümumi indeksi ($I_{kənd}$)	1,081	1,121	1,066	1,105	1,083
Qiymət müənasibliyi (pariteti) $I_{sən}/I_{kənd}$	1,011	0,858	1,00	1,000	1,024

Bu və ya digər kənd təsərrüfatı məhsulunun qiyməti ilə həmin məhsulu istehsal etmək üçün lazım gələn maddi-texniki resursların qiymətləri arasında müqayisələrin aparılması yolu ilə bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksində qiymət uyğunsuzluğu haq-

qında tam təsəvvürə malik olmur. Aqrar-sənaye kompleksində formalaşmış qiymət uyğunsuzluğu haqqında daha tam təsəvvürə malik olmaqdan ötrü bütövlükdə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymət indekslərinin müqayisəsinə ehtiyac yaranır. Belə müqayisələrin aparılması növbəti cədvəlin məlumatları vasitəsi ilə əks etdirilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2012 və 2014-cü illərdə sənaye müəssisələrinin istehsalçı qiymətlərinin ümumi indeksi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin ümumi indeksini qabaqlamışdır. Həmin illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları məhsul istehsalı üçün özlərinə lazım gələn maddi-texniki resursları əldə etməkdən ötrü daha çox miqdarda məhsul satmağa məcbur olmuşlar.

2.2. İnkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin formalaşması təcrübəsi

İnkişaf etmiş ölkələrin bazar prinsipləri əsasında qiymət qoymaya keçid təcrübəsi göstərir ki, qiymətlərin liberallaşması və təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi burada bazar münasibətləri sisteminin zəruri komponentlərinin formalaşması, daxili bazarda kəsrin aradan qaldırılması, tələb və təklifin nisbi tarazlığına nail olunması, milli valyutanın döndəriliyinə keçid üçün şəraitin yaranması və s. kimi əsas məqsədlərə səbəb olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən də, respublikamızın iqtisadi vəziyyətinə oxşar olan Şərqi Avropa ölkələrində iqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan, təminatlı (tədarük) və pərakəndə satış qiymətləri sahəsində tədbirlər mühüm rol oynadı [21, 27, 40]. Bu ölkələr üçün xüsusilə topdan satış qiymətlər sahəsində aparılan islahatlarda ümumi məqsəd sosial problemlərin həllində qiymətin rolunun gücləndirilməsinə nail olmaq, qiymət sistemindəki dəyişiklik ilə əmək haqqı sisteminin dəyişməsinə əlaqələndirmək, qiymətdə məhsulun keyfiyyəti və texniki səviyyə göstəricilərinin daha real əks olunması, onun dünyanın ən qabaqcıl standartlarına uyğunlaşdırılması, məhsulun buraxılış qiymətini azaltmaq məqsədilə qiymət vasitəsilə müəssisələr üzərində daimi iqtisadi təzyiqi təmin etmək, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarici ticarətin nəticələri ilə əlaqələndirmək,

qiymətin əmələ gəlməsi prosesində istehlakçıların rolunun gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

Bütün Şərqi Avropa ölkələrində praktiki olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının təminatlı (tədarük) qiyməti sistemində islahatın əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- İstehsalın genişləndirilməsində, kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunun və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, kənd təsərrüfatı istehsalının keyfiyyətinin artırılması və maya dəyərinin azaldılmasında maddi marağın yaradılması;

- Kooperativlərdə geniş təkrar istehsalı təmin edən istehsalda zəruri xərclərin əvəzlənməsi və gəlirin əldə edilməsi;

- Topdansatış, təminatlı (tədarük) və pərakəndə satış qiymətləri arasında daha sıx əlaqənin yaradılması;

- Dövlət təminatlı (tədarük) qiymətlərilə birlikdə üstün müqavilə qiymətlərinin qəbuluna keçid;

- Kənd təsərrüfatında təkrar istehsalın maliyyə vəziyyəti ilə bütövlükdə xalq təsərrüfatı kompleksinin fəaliyyət şəraitinin bərabərləşdirilməsi;

- Kənd təsərrüfatı texnikasının, tikinti və yağ-sürtkü materialları və ehtiyat hissələrinin tədarükünə dövlət tərəfindən dotasiyaların azaldılması və imtina olunması;

- Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəlilişkili və istehsalın ixtisaslaşmasını stimullaşdırmaq üçün təminatlı (tədarük) qiymətlərin rolunun artırılması;

- Kənd əhalisinin gəlirlərinin digər qrup əhalinin gəlirlərinə yaxınlaşdırılması.

Pərakəndə qiymət sahəsində siyasət dövlətin sosial və iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla əhalinin maddi rifah və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilib. Bu zaman pərakəndə qiymətlərin stabilliyini təmin edən əsas metodlar aşağıdakılardır:

- əsas kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarına dəyişməz preyskurant pərakəndə qiymət;

- analoji məhsulların mövcud qiymət səviyyəsindən, yeni məhsulların keyfiyyəti və digər istehlak xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeni məhsulların pərakəndə qiymətinin təyin edilməsi;

- əhaliyə ucuz, yüksək keyfiyyətli məhsulların satışının və çeşidinin genişləndirilməsi;

- dövlətin pərakəndə qiymətinin sərbəst bazarda qiymətlərin formalaşmasına təsirinin artırılması;

- inflyasiya tempinin azaldılması;
- pərakəndə qiymətlərlə istehlakın mütərəqqi qurluşunun yaradılmasının stimullaşdırılması;
- ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə pərakəndə qiymət nisbətinin və fərqlərinin likvidləşdirilməsi;
- tələb və təklifin balanslaşdırılması.

Rəqabət şəraitindən və həll edilən problemlərin prioritetliyindən asılı olaraq kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətlərinin liberallaşması, öcümləndə təminatlı qiymətlər üzrə proqram və real səhnələr müxtəlif Şərqi Avropa ölkələrində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bütövlükdə Şərqi Avropa ölkələrində bazar əsasında qiymətlərin əmələ gəlməsinin iki mərhələsini fərqləndirmək olar. Birinci mərhələdə zəruri məhsul (iş və xidmətlər) üzərində qiymətə nəzarət etməklə, dövlət tərəfindən edilən dotasiyaları və əhalinin pul gəlirlərini və əmanətlərini indeksləşdirmək yolu ilə itkilərin kompensasiya edilməsini saxlamaqla istehlak bazarının böyük bir hissəsində qiymətlərə nəzarət həyata keçirildi. Bunun üçün pul emissiyası və büdcə xərclərinin artırılması siyasəti, inflyasiyanın minimal səviyyədə qabağı alınması siyasəti həyata keçirildi. İkinci mərhələdə isə idxalın liberallaşdırılması və daxili bazara geniş nəzarət edilməsini nəzərə almaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) müəyyən hissəsinin üzərində qiymətlər sərbəstləşdirildi, sət büdcə siyasəti və antiinhişar tədbirləri həyata keçirildi.

Ayrı-ayrı Şərqi Avropa ölkələrində bazar əsasında qiymətlərin əmələ gəlməsi xüsusiyyətlərinin əzərdən keçirək. Bu ölkələr içərisində Macarıstan özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir [49]. Belə ki, burada 1960-cı ilin ikinci yarısında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar sayəsində qiymətlərin geniş liberallaşdırılmasına başlandı, yenidən qurma zamanı məhsulların böyük qismi sərbəst qiymətlərə malik idi. Belə ki, pərakəndə əmtəə dövriyyəsində sərbəst qiymətlərin payı 1986-cı ildə 57%, 1988-cı ildə 80% təşkil etmiş və 1991-ci ilin sonlarında 95%-ə qədər artmışdır. 1991-ci ilin sonunda Macarıstanda təsbit olunmuş təminatlı dövlət qiymətləri yalnız bir sıra daha əhəmiyyətlik kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları, yanacaq və elektroenerji, dərmanların bir hissəsi və əsas xidmət növləri üzərində qalmışdır.

Qiymətin əmələ gəlməsi üzərində nəzarət, idxalın liberallaşdırılması, inhisarsızlaşdırma, tələb və təklifin balanslaşdırılması ilə birlikdə rəqabət mübarizəsinin gücləndirilməsi bazarda həddən artıq məhsul boluğunun yaranmasına səbəb oldu və inflyasiya prosesinin idarə olunmasına imkan verdi. Əsas növ məhsullara (iş və xidmətlərə) büdcə tərəfindən verilən dotasiya qiymətlərin liberallaşması prosesində büdcə xərclərinin 5%-ini təşkil edirdi.

1960-cı ildə Macarıstanda qəbul edilən qiymət tənzimlənməsinin metodları vasitəsilə qiymətinüç növündən istifadə olunmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır: təsbit olunmuş, maksimal (və ya minimumdan qorunan) və sərbəst (sonuncunun payı daima artırdı).

Qiymət və qiymətin əmələ gəlməsinin sərbəstliyi həm birbaşa dövlət, həm də normativ bazar nəzarəti kimi müxtəlif formalarla uzun müddət məhdudlaşdırıldı. Məsələn, 1980-ci ildə Macarıstanda daxili topdansatış qiymətin cari idxal və ixrac qiymətləri ilə əlaqələndirilməsi təcrübəsindən istifadə edildi. Belə bir iqtisadi şəraitdə vicdansız gəlir, öcümləndirən istehsalçıların qiymətləri qaldırmamasına dair üzərlərinə götürdükləri öhdəliklər və aidliyi dövlət orqanı tərəfindən bu məsələyə üç aydan altı aya qədər veto qoyulması haqqında qanun qəbul edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Macarıstan təcrübəsi bütövlükdə özündə Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisədə qeyri-tipik variantı əks etdirir. Belə ki, bazar prinsipləri əsasında qiymətin əmələ gəlməsinə keçidin nəticələri və qeyri-stabilitliyi nisbətən yüksək siyasi və iqtisadi sabitliklə dəstəklənməsinə görə fərqlənir. Bazar iqtisadiyyatı və qiymətlərin liberallaşmasının bu «yumşaq» yolu bununla belə, həmçinin 1990-cı ilin əvvəllərində istehsalın azalması ilə müşahidə olundu ki, bu da bir sıra əhəmiyyətli daxili və xarici amillərin təsirinin nəticəsi idi (strukturun yenidən qurulmasının aktivləşdirilməsi və zərərli işləyən istehsalın aradan qaldırılması, SSRİ və digər Şərqi Avropa ölkələrində əmtəə dövriyyəsinin qəflətən aşağı düşməsi, daxili istehlakın məhdudlaşdırılması hesabına iqtisadi tarazlığın bərpa edilməsi).

Macarıstan yolu ilə müəyyən dərəcədə Çexiya da getdi, burada bazarın yenidən qurulması yalnız 1990-1991-ci illərdə daxili bazarda əhəmiyyətli dərəcədə məhsul bolluğu yarandı və nisbətən ümumi iqtisadi tarazlıq vəziyyəti müşahidə olundu.

1 yanvar 1991-ciildən qiymətlərin genişşəkildə liberallaşmasına keçildikədn sonra dövlət tənzimlənməsi qiymətlərin yalnız 15%-iniəhatə etdi. Çexoslovakiyada qiymətlərin liberallaşdırılması mərhələsinin başlanğıcında qiymət haqqında xüsusi federal qanunlar qəbul edildi. Bu bir tərəfdən satıcı və alıcı arasında danışıq bazasında yığılıb qalan sərbəst qiymət əmələgəlmə sistemini möhkəmləndirdi, digər tərəfdən isə dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlənməsinin forma və metodlarını müəyyən etdi.

Qiymətlərin liberallaşması mərhələsində belə tənzimlənmənin əsas məqsədləri aşağıdakılar idi:

- sərbəst qiymət əmələgəlmə prinsipindəəmtəələrin (iş və xidmətlərin) fərqləndirilməsi;
- qiymətlərin dəyişməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılması prosesinə keçid (bunun üçün istənilən qiymət dəyişiklikləri haqqında daima məlumat verilirdi);
- qiymət artımının maksimal həddinimüəyyənləşdirməklə qiymətin dəyişməsinin kəmiyyətə məhdudlaşdırılması;
- daha sərt məhdudlaşdırıcıların təsiriiləinflyasiya dinamikasının kritik həddinin müəyyən edilməsi.

Çexiya və Slovakiyada qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas sahələri kənd təsərrüfatıvəeyintiməhsullarıistehsalı, energetika, nəqliyyat və hasilat sənayesinin bir sıra sahələriidi.

1990-cüildə xariciölkələr bazar prinsipləriəsasında qiymətlərin əmələ gəlməsinə keçid mərhələsindəçoxciddişəkildə hiperinflyasiya problemiüləzələşdilər. 1989-cüildə Yuqoslaviyada qiymət, əmək haqqı və pul kütləsinin hərəkətiüzərindəinzibati nəzarətdən imtina olduqdan sonra iqtisadiyyatda vəziyyət sürətlə pisləşdi. Radikal təsərrüfat islahatlarının həyata keçirilməsinəüstünlük verməklə hökumət müəyyən etdi ki, bazar prinsiplərinəüstünlükverilməsizamanıavtomatik olaraq yeni təsərrüfat sistemindəyaranmış antiinflyasiya mexanizminimövcud olur. Lakin, hökumətinmüəyyənətdiyi bu ümidlər özünü doğrultmadı. Məhdudiyyətləri aradan qaldırdıqdan sonra 1989-cu ildə qiymətlər 1250%-ə qədər yüksəldi ki, bu da islahatların aparılmasınıçətinləşdirdi. Ölkələrdəyaranmışinflyasiya vəziyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini dəyərsizləşdirdi, maliyyə uçotu və nəzarətinəhəmiyyətli dərəcədəçətinləşdirdi, istehlak «partlayışı» yaratdı və daxili bazarda qeyri-sabitliyi artırdı.

Yaranmış çətin iqtisadi vəziyyətdə Yuqoslaviya hökuməti öz iqtisadi siyasətində bazar prinsipləri əsasında qiymətlərin əmələ gəlməsinə yenidən baxmaq məcburiyyətində qaldı. Hökumət 1990-cı ilin başlanğıcında BVF-nun tövsiyələrinə əsaslanmaqla dinarın daxili konversiya edilməsi (dövlət dinarışərtlərindəyişdirilməsi) onun kursunun Alman markası ilə uzlaşdırılması, sərt pul-kredit və fiskal siyasəti hesabına sabitliyin qorunması və tədaviyə pul kütləsinin məhdudlaşdırılması vasitəsilə inflyasiyanın aradan qaldırılması proqramını qəbul etdi. Bu zaman qiymətlərin 80%-i sərbəstləşdirilmişdir (yanacaq, enerji, metal, dərman, dəmir yolu daşımaları üzrə tariflər, rabitə xidmətləri, kommunal xidmətlər və s. istisna olmaqla), əmək haqqı isə müxtəlif ixtisaslı və müxtəlif fəaliyyət sferasında işləyənlərin əmək haqqı səviyyəsi üzrə müəyyən olunmuş nisbətdə müvəqqəti olaraq donduruldu, idxalın isə demək olar ki, 90%-i liberallaşdırılmışdı. Lakin bu siyasətin uğurunun əks tərəfi də vardı. Yuqoslaviya müəssisələrinin iqtisadi durumu onlar üzərində sərt bazar iqtisadi sistemində mövcud olan şərtlərin qoyulması zamanı qəflətən pisləşdi və istehsalın həcmi azalmağa başladı (1990-cı ildə 11%, 1991-ci ilin birinci yarısında isə yenidən 17% azalmışdır). Beləliklə, 1990-cı ildə istehlakın səviyyəsi təxminən 20%-ə qədər azaldı, 1991-ci ildə isə onun səviyyəsi daha böyük azalmaya məruz qaldı. Yuqoslaviya federasiyasında anti-inflyasiya proqramının həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi cəhətdən çökməsinin qarşısını aldı.

Bazar prinsipləri əsasında qiymətlərin formalaşmasına keçid üzrə Polşa təcrübəsi də mühüm maraq doğurur. Bu təcrübə qiymətlərin böyük hissəsinin liberallaşmasını özündə əks etdirən Balsero visanın «şok terapiyası» proqramı çərçivəsində həyata keçirildi və ilkin dövrlərdə məlum sosial-iqtisadi xərclər üzrə gözlənilən nəticələr əldə edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci ilin sonlarında Polşada sərbəst qiymətlərin payı 71%-dən (kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsulları üzrə 60%-dən) çox idi. Lakin daxili bazarda geniş kəsr zamanı 1989-cu ilin yayında Polşa hökuməti tərəfindən kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsulları üzrə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi onların sürətlə sıçrayışına səbəb oldu. Əhalinin pul gəlirlərinin artımı qiymətlərin artımından kəskin şəkildə geri qaldı. Əmək haqqlarının artımının nisbətən sərt məhdudlaşdırılması zamanı qiymətlərin qəsdən şişirdilməsinə əmanət banklarında əmanətlər üzrə, öcümlədən qiymətli kağızların satışı üzrə yüksək faizlərin təyin edilməsi, az tapılan məhsulların hərrac formasında satışı və s. yolu ilə «qaynar pulları» aradan qaldırmaqla nail olundu.

Bütövlükdə Polşada qəbul edilən tədbirlərin nəticəsi ondan ibarət oldu ki, istehlak bazarı artıq keçən yarım il ərzində tarazlaşdı. Lakin müsbət nəticələr verən qiymət haqqında danışmamaq mümkün deyil. Daxili bazarın «sakitləşdirilməsi» hər şeydən əvvəl təbii olaraq adambaşına istehlakın mütləq ifadədə azaldılması ilə nəticələndi [42].

Rumıniyada da qiymət əmələ gəlmə sistemində radikal islahatlar ciddi sosial-siyasi nəticəyə malik oldu və burada qiymətlərin liberallaşması zərurəti haqqında məsələ 1990-cı ildə qoyuldu. Rumıniya hökuməti, sosial itkilərin təhlükəsini, özəlləşdirmə və inhisarsızlaşdırmanın prioritet olaraq həyata keçirilməsi zərurətini başa düşərək ilk vaxtlarda qiymətin əmələ gəlməsi sahəsində islahatların ilk məqsəd kimi qarşıya qoymadı. Artıq belə bir iqtisadi şəraitdə dövlət müəssisələrinin müflisləşməsi və qara bazarın genişlənməsi islahatların həyata keçirilməsinin sürətlənməsi məsələsini həll etdi.

Hökumət, yanacaq və enerjinin qiymətinin (tariflərinin) və istehlak səbəbindən xüsusi olaraq müəyyən edilmiş məhsulların pərakəndə qiymətlərinin 1990-cı ilin sonuna qədər subsidiyalasdırılmasını dondurmaqla ücdən artıq təsərrüfat subyekti tərəfindən istehsal olunan məhsullar üzrə qiymətlərin tam liberallaşdırılması məsələsinə baxdı. 1 yanvar 1991-ci ilən etibarən bu qiymətlər əhaliyə təsbit olunmuş kompensasiya ödəməklə dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş həddə qədər artırıldı. Həmkarlar ittifaqlarının təzyiqi altında hökumət pərakəndə qiymətlər üzrə islahatların ikinci mərhələsini 1 aprel 1991-ci ilə qədər kənara qoydu. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının tədarük qiyməti 100-150%, inhisarçılar tərəfindən istehsal olunan məhsullar üzrə qiymətlər isə 50-150%, «iki və daha çox istehsalçılar» tərəfindən buraxılan bir neçə növ məhsullar isə 4-5 dəfə bahalaşdı, 1 aprel 1991-ci ildən isə istehlak səbətinə daxil olan məhsulların qiyməti orta hesabla 2,5 dəfə, inhisarçı məhsullar üzrə isə 10-300%-ə qədər artdı. Bu mərhələdə əhalinin sosial müdafiəsi üzrə qəbul edilən tədbirlər əmək haqqlarının məhdud şəkildə kompensasiyası (qiymətlərin proqnozlaşdırılan artımının 60%-ə qədəri) və indeksləşməsi, onun konkret ölçüsü isə müəssisənin müdiriyyəti ilə əmək kollektivi arasında danışıqlar yolu ilə müəyyən edildi. 1 iyul 1991-ci ildən bir sıra xammal şəklində əmtəələrin, elektrik enerjisi və maye yanacağın qiymətləri sərbəstləşdirildi. Qiymətlərin liberallaşdırılmasının geniş əhali kütləsinin maraqlarına toxunması nəticəsində bilavasitə sosial partlayış vəziyyətinin yaranması 1991-ci ildə Rumıniya hökumətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bunu nəzərə alaraq ölkənin

yeniiqtisadi rəhbərliyi islahatların sürətləndirilməsi kursunu dəstəkləməklə əsas növ kənd təsərrüfatı (yeyinti) məhsullarının, yanacaq və enerji məhsullarının pərakəndə qiymətlərinin büdcə tərəfindən dotasiyalaşdırılması prinsipini qəbul etdi.

Bolqarıstanda bazar prinsipləri əsasında qiymətlərin əmələ gəlməsi proqramı hökumət, həmkarlar ittifaqlarının sindikat və müəssisələrin rəhbər nümayəndələri arasında üçtərəfli danışıqlar çərçivəsində hazırlandı. Hökumət, həmçinin proqramın hazırlanması zamanı BVF və Dünya Bankının ekspertlərinin tövsiyələrini də nəzərə aldı. 1 yanvar 1991-ci ildən qeyd edilən proqramın reallaşdırılması nəticəsində qiymətlərin liberallaşmasının birinci mərhələsini tam yarım il ərzində həyata keçirmək mümkün oldu. Bu dövrdə qiymət artımının ümumi indeksi 417%, o cümlədən istehlak qiymətləri isə 600%-dən çox (həmkarlar ittifaqının hesablamalarına görə 850%) təşkil etdi.

İstehlak bazarında tarazlığa nail olunması və orda kifayət qədər əmtəə boluğunun yaranması ilə yanaşı 1991-ci ilin ikinci yarısında inflyasiyanın əhəmiyyətli dərəcədə azalması əmanət kassalarında əmanətlərin faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi sayəsində əhalinin əmanətlərini fəal şəkildə stimullaşdırdı.

1992-ci ildə Bolqarıstan hökuməti kifayət qədər sərt büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi, əhalinin pul gəlirlərinin və emissiyanın məhdudlaşdırılması, o cümlədən inflyasiyanın fəal sürətdə qarşısının alınması ilə əlaqədar qiymətlərin liberallaşmasının ikinci mərhələsinə keçdi.

Ukraynadakı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları südvət məhsullarının qiymətinin artımını tələb edirlər və bu sahədə onların qarşısını almaq məqsədini qarşılaydılar.

Cari ildə Xarkov fermerləri Nazirlər Kabinetində heyvandarlıq məhsullarının tədarük qiymətləri ilə əlaqədar olaraq, aqrar-sənaye kompleksi sistemində vəziyyətə dərin baxılmasını tələb ediblər. Müraciətdə qeyd edilib ki, son vaxtlar heyvandarlıq məhsullarının qiyməti osəviyyəyə enib ki, məhsul istehsalı səmərəsizdir. Müraciət vəziyyətə

yətin enerji daşıyıcıları qiymətinin dəymi artması səbəbindən daha dərinləşdiyi qeyd edilir.

Sənədlərə görə, belə şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisələri iflasa uğrayır, insanlar işsiz qalırlar və kənd tənəzzüledir, kəndlilərin ehtiyatları tükənib və gələcəkdə koordinat dəyişik-

likləredilməsə qarşısını almaz vəziyyətə yaranacaq bəyan edilmişdir. İstehsalçılara qrar-sənaye kompleksi sistemində mülikiyyətdə, heyvandarlıq məhsullarının tədarük qiymətində yaranmış vəziyyətə də rəhbərlik, məhsul yığım zamanı yanacaq-sürtgü materiallarının qiymətlərinin artımının qarşısını alınmasını, kəndlərə 20014-cü ilin büdcəsindən əzərdə tutulmuş vəsaitləri verməyi, Ukrayna yaxarıcdən kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləvi idxalının qarşısını almağı tələb edirlər. Müraciətdən bir neçə həftə sonra, dövlət administrasiyasının yerli həmsədr antiinhisar komissiyasının regional şöbəsinə, qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti orqanına, Ukrayna təhlükəsizlik xidmətinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarından südalınan zaman əməli müəssisələrinin qiymət siyasətinin qanunauyğunluğunu yoxlamaq barədə müraciət edib. Həmçinin dövlət rəsmisi Nazirlər Kabinetindən «Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı» məqsədi ilə heyvandarlıq məhsullarının minimal tədarük qiymətlərinin qoyulmasını xahiş edib. Sənədlərdə göstərilir ki, heyvandarlıqda vəziyyətə sabitləşdirmək üçün dövlət tərəfindən görülən tədbirlər «inkişafın müsbət dinamikasını təmin etməyə imkan verdi». Dövlət rəsmisi birinci sort südü üçün 1,2 qrivni/kq, donuz eti üçün (8 qrivni/kq) tədarük qiymətini təyin etməyi təklif edib. Atılan addımlar, bu problemin həllənmədi. 2014-cü ilün iyunun sonunda Ukrayna Nazirlər Kabinetisi dövlət minimum qiymət təyin etdi. Xüsusilə, əlavə südü üçün 1250 qrivni/ton, birinci növ üçün 1200 qrivni/ton, ikinci növ üçün 1000 qrivni/ton, 10% tərkibli qaymağa 4080 qrivni/ton təyin edildi. Antiinhisar komissiyasının Vinnitsə şöbəsi «Mazur neviçadına Qaliyevski yağ zavoduna» (Çudnovskirayonu, Jitomir vilayəti) və Jitomirdə «Reynfordsüdfabriki» kompaniyasının «Südzavodu» törəmə (qız) müəssisəsinə qarşı antirəqabət sövdələşmələri səbəbi ilə işqaldırdı. Yerli mətbuat xidmətinin verdiyi məlumat görə, müəssisələr əhalidən tədarük olunan südə 1-15 yanvar, 1-10 fevral, 16 fevral-15 mart və 16-30 aprel müddəti ərzində eyni vaxta eyni qiymət qoymuşlar. Antiinhisar Komitəsində qeyd edilirdi, belə hərəkətlər rəqabəti güclənməsinə gətirib çıxardı. Oxşar iş Bobrovski südzavoduna, Çerniqovski südzavoduna, Kozeleçski yağ zavoduna, «Kulikov süd» və «Menskiy pendir»

müəssisələrinə qarşı daqaldırıldı. Antiinhisar Komitəsi mətbuat xidmətinin verdiyi məlumat görə, bu müəssisələr südüntədarük qiymətinə yəni vaxtda 0,6 qrivni/l - əndiriblər.

Aqrarməsələrlə məşğul olantədqiqatçı mütəxəssis N. Pidvezyanınsözlərinə əsasən ukraynalı kəndtəsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bədbəxtçilikləri ondadır ki, ümumdövlət səviyyəsində lazımı aksiyalar keçirmək üçün onların strukturuyoxdur. Əvvəlki tədbirləri N. Pidvezyanı zəif sayır və qeyd edir ki, hər dəfə kəndtəsərrüfatı naziriyənin minimal qiymətlər qoyacağına söz verir, bununlada hər şey bitir, ona görə də bölmənin iştirakçılarının ümumi fəaliyyəti vacibdir.

Rusiyada 2014-cü ildə kəndtəsərrüfatı məhsullarının tədarük qiyməti 5-7% artırıldı. Dövlət sifarişləri hesabına ödənilən məhsulların tədarük qiymətlərinin artırılması yalnız, onun istehsalına çəkilən xərcləri hissə-hissə kompensasiya etməyi imkan verəcək.

Soniki ildə kəndtəsərrüfatı məhsullarının qiyməti 26%-ə, kəndlərin qiyməti 68%-ə, yanacaq qiyməti 49%-ə, bitkilərin mühafizə vasitələrinin qiyməti 69%-ə qalxıb. Sənaye və kəndtəsərrüfatı məhsullarının qiymət disparitetini aradan qaldırmaq yaxın illərdə çətin ki, mümkün olsun. Ancaq buna baxmayaraq, mütəxəssislər hesab edir ki, dövlət sifariş hesabına xammalın tədarük qiymətinin bir qədər artması, rentabelli işə başlamağı imkan verəcək. Xüsusilə əsas dənli bitkilərin qiyməti 5,8-7%-ə qalxıb (ən çox xərçə taxılın qiyməti artır).

Qarabaşaq istehsalı ilə məşğul olantəsrüfatların maddi maraqları da artıb. Hal hazırda ildə ilk dəfə olaraq bu məhsul dövlət sifariş verilib.

Cari ildə pivə arpasının qiymətinə sabitləşdirmə mümkün olub (ötən illə müqayisədə 6,9% artıb). Şəkər qamışının məhlucüntədarük qiymətinin 7% artması həmin bitkinin rentabelliyyətinin 13,8%-ə qədər artmasına imkan verəcək.

Ərzaq məhsullarının məmalisənayesi Yaroslavl vilayətinin ASK-nin vətəni iqtisadiyyatının vacib sahəsidir. 2012-ci ildə müəssisələr istehsalın həcmi genişləndirməklə, istehsal olunan məhsulların çeşidini artırmaqla və keyfiyyətə böyük diqqət ayırmaqla böhrandan çıxmaq imkanına nail oldular. Müsbət nəticələrə baxmayaraq, bir sıra təsüdü, likyori istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr qeyri - sabit işləyirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri, xammalın, satış bazarının olmamasıdır və onların istehsal gücləri kifayət qədər istifadə olunmur.

Ətvətməhsullarının emalı sənayesi əsasən 3 müəssisə ilə təmsil olunur («Aqromyaso» ATSC, «Atrus» QSC, «Rıbinskiy masokombinat» ATSC). Səndovrünün nəticələrinə əsasən, əsas məhsul növlərinin emalı 2011-ci illə müqayisədə aşağı düşüb. Busahədədə əsas problemlərdən biri xammal çatışmamazlığıdır. Enerji daşıyıcılarının qiymətinin artması xammalın qiymətinin artmasına gətirib çıxartdı. Ən çox artım donuz (37%) və malətində (25%) müşahidə edilir. Ətvətməhsulları istehsalı üçün kombinatları 11514 baş iribuynuzluma qara, 16445 baş donuz alıblar. Mal-qara əsasən, Yaroslavl, Kostrom və Voloqod vilayətlərindən alınır. Son illərdə «Atrus» QSC-də istehsalın həcmi və məhsul çəşidi əhəmiyyətli dərəcədə artıb.

Tam məhsullar sənayesində xilə olunan müəssisələr tərəfindən 2013-cü ildə 13425 ton qənnadıməmulatları emal edilib. Busahədə məhsul çəşidi çox yüksəkdir (100 adda konfet və 80-dən çox karamel istehsal olunur). Qeyd etməklə zımır ki, qənnadı sahəsində 2013-cü ildə 519 milyon rubl dəyərinə məhsul buraxılıb ki, buda 2012-ci illə müqayisədə 8,7 % azdır. 2013-cü ildə 1273,99 mindal spirtli içkilər, eyni zamanda 944,7 mindal (93,8%) araq və likyor, 9,49 mindal şərab (22,2 %) istehsal olunub, ocümlədən zəif spirtli içkilərin istehsalı artıb (155,8%). Meyvə - tərəvəz konservləri istehsalının artım tempini müşahidə olunur. Artım əsasən meyvə və tomat konservləri həcmi artırılmasına hesabına baş verib.

Yaroslavl vilayətində spirtsiz pivə istehsalında «Yarpivo» ATSC liderlik edir və bu müəssisə tərəfindən 2013-cü ildə 48498 mindal pivə buraxılıb. Onun «milli bazarda» xüsusi çəkisi 6,5% təşkil edir. 2013-cü ildə müəssisənin xalis mənfəəti 35 milyon dollar təşkil edib.

Sətraqabət Yaroslavl pivə bişirənlərini istehsalat texnikası və iyyəsini və keyfiyyəti artırmağa, buraxılan məhsulun çəşidini genişləndirməyə məcbur edib. Bunı sayəsində, Yaroslavl markalı pivə bütün Rusiyada və xaricdə məşhurdur.

Taxıl emalı və çörək bişirmə sahəsində 2013-cü il ərzində 193 mintonun, ocümlədən 185 minton buğda və 7 minton çövdar, 195 minton kombi korma, 950 minton çörək - bulk məmulatları və minton dan çox cəmi 2,6 milyard dollarlıq makaron məmulatı istehsal edilib. Çörək bişirmə müəssisələri tərəfindən 2013-cü ildə 118 minton məhsul istehsal olunub ki, buda 2012-ci illə səviyyəsi ilə 92,7% təşkil edib. 2013-cü ildə taxıl və çörək bişirmə müəssisələri taxıl yüksək qiymətin mövcud olduğu şəraitdə işlədilər.

2012-ci ilin oktyabrından 2013-cü ilin martına qədər buğdanın qiyməti 35,2% -ə qədər artdı. Taxılın qiymətinin artması ilə istehsal olunan unun da qiyməti artdı. Əlanövünün qiyməti 2012-ci ilin oktyabrından 2013-cü ilin aprelinə qədər 30,3%, birinci növbünün qiyməti isə 38,5% artıb. Buğda və un bazarında vəziyyəti sabitləşdirmək üçün yerli vilayət administrasiyasının dəstəyi ilə «1 №-li Yaroslavlun üyütmə zavodu» ATSC, «2 №-li Yaroslavlun üyütmə zavodu» ATSC və «Rıbinski çörək məhsulları kombinatı» ATSC müdaxiləçitə carət və siltə taxıl tədarük etdilər (cəmi 19100 ton buğda və 1200 ton çovda tədarük olunub). Üyütmə müəssisələr itərəfindən istehsal olunan məhsulun çox hissəsi çörək zavodlarına, mağazalara və müəssisələrə satılır. Vilayətin ərazisində 50 növdən çox çörək-bulk məmulatları, 60 növ şirniyyat məmulatları və 10 növ makaron məmulatları istehsal edən 15 böyük və orta çörək bişirmə müəssisəsi fəaliyyət göstərir. 2013-cü ildə buğda və unun qiymətinin artması ilə əlaqədar olaraq çörəyin qiymətində də artım müşahidə olundu (buğda çörəyinin qiyməti 18,8% artıb).

2013-cü ildə yağ - pendir və südsənayesi sahəsinin müəssisələr itərəfindən 52,4 milyon üz lü südməhsulları (2012-ci ilə nisbətən 108,2%), 6,9 milyon pendir (81,7%), 1,5 milyon heyvanyığı (78,3%), 2,7 milyon dondurma (121,4%) istehsal olunub. «Yarmolprod» ATSC (inkışaf tēmi 109,3%), «Ramos» QSC (105,4%), «Yaroslavl pendiri» ATSC (110%) istehsal itədricən artırırlar. Ümumilikdə, sahənin rentabelliği 0,2% artıb və müəssisələrin ücdə birimüsbətrəntabelliklə işləyiblər. Yağ-pendir və südsənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı düşməsi, ilknövbədə kəndtəsərrüfatı xammal ilə aşağı səviyyədə təmin olunmadanasıdır. Tədarük olunan südün miqdarı 2012-ci ildəki 165473 tondan 2013-cü ildə 141891 tonadüşüb (85,7%).

Südə malı müəssisələrinin fəaliyyətində emal üçün hazırlanan südün keyfiyyətinin artırılması üçün üsbəthalkimi qeydetmə kolar. Sonda qeydetmə klazımdır ki, istehsal edilən məhsulların istehsal və satış ilə əlaqədar olan problemləri həlletmək üçün müəssisələr istehsal əlaqələrinin möhkəmləndirməli, hazır məhsulun satış kanallarını genişləndirməli onun keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətiyini yüksəldilməsi hesabına tamamlamalıdır.

«Dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və ərzağın alınması və tədarükü haqqında» federal qanunu qüvvəyə mindi (24 may 1995-ci ildə işiklikləri ilə).

Beləliklə, əksər Şərqi Avropa ölkələrinin hələ də edən ağır iqtisadi böhran vəziyyətinə radikal sistem dəyişiklikləri mərhələsində onlarda sosial-iqtisadi çətinliyin əhəmiyyətli dərinləşməsinə baxmayaraq 1990-cı ilin əvvəllərində bu ölkələrdən demək olar ki, hamısı bazar prinsipləri əsasında qiymətin əmələ gəlməsi şəraitində qiymətlərin liberallaşması və istehlak bazarının tənzimlənməsi sferasında əsas və ya daha əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildilər.

Bütövlükdə, Şərqi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın təcrübəsi göstərdi ki, qiymətlərin liberallaşması üzrə digər addımlarda dəyişikliklərlə əlaqəli və kifayət qədər hazırlıq bazar iqtisadiyyatı mərhələsində prinsipial əhəmiyyətli məsələlərin həllini təmin edir. Cəmiyyətdə baş verən mənfəətlərin təcrübə olaraq aradan qaldırılması ilə yanaşı həmin köklü dəyişikliklər eyni zamanda əmtəə bazarının vəziyyətinə və kəsin aradan qaldırılmasına sabitləşdirici təsir etmək imkanına malikdir. Bununla yanaşı Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi bazar prinsipləri əsasında qiymətlərin əmələ gəlməsinin çətin olmasını bir daha təsdiq edir.

Hazırda qiymətlərin dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməsi yalnız hüquqi olaraq bir neçə müəssisənin inhisarçı şəklində birləşməsinə qarşı antitrust tənzimlənməsinə düşən yüksək inhisarlanmış sahələrdə tətbiq edilir. Belə ki, xüsusi komissiya elektro və bir sıra kommunal xidmətlərdən istifadənin qiymətini (tariflərini) müəyyən edir. Bütövlükdə ABŞ-da qiymətlərin 5%-dən 10%-ə qədər dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üzərində daha geniş dayanmaq lazımdır. Taxıl məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan kəndli (fermer) təsərrüfatları Federal kənd təsərrüfatı proqramı çərçivəsində ABŞ kənd təsərrüfatı nazirliyindən istehsalın maliyyələşdirilməsi üçün borc alır. Kəndli (fermer) təsərrüfatları istehsal etdikləri məhsulları bazar qiymətinə sataraq əldə etdikləri mənfəət hesabına həmin borcu ödəyə bilirlər. Bazar qiymətləri konqres tərəfindən müəyyən olunmuş nəzarət qiymətləri səviyyəsindən aşağı düşdüyi

təqdirəkəndli (fermer) təsərrüfatlarıöz məhsullarını
dövlətmüəyyənləşdirilmiştəminatlıtədarük qiymətiləsatmaq hüququna malikdir və
beləliklə, onlar mənfəət əldə edərək borcunu ödəyə bilərlər.

12 may 1933 ildə ABŞ-da «Kənd təsərrüfatının sabitləşdirilməsi haqqında»
qanun qəbul edilmişdir. Qanunda ilk əvvəllər həmin dövrlərdə kənd təsərrüfatının sərbəst bazar şəra-
itində uyuşması üçün təxirə salınmaz tədbirlərin göstərilməsinə zərər tutulurdu (həmçinin,
fermeri potekası və monetar sistemimaraqlandıran bəzi halları özündə əks etdirirdi).

1962-ci ildə qəbul olunmuş «Kənd təsərrüfatının ərzaq təminatı haqqında» qanun 1963-
cü ildə taxılstehsalçıları-fermerlərin tənəzzirə görə çox məşhurdur.

Bu qanunla təklif olunan taxılstehsal proqramının birinci variantı 1964-
cü ildə qüvvədə olan aşağıdakı alternativlərə malik idi:

1. Birinci alternativ (iki qiymətlə nəzarət sistemi) aşağıdakıları təminləmli idi:

a) yalnız sertifikatlaşdırılmış və dövlətlə razılaşma əsasında ümumi buşel (35,2
litrə bərabər tutumölçüsü) sayını keçməyən, bölüşdürülmüş əkin sahələrində əkilən, istehlak-
çılarasatış və ixrac üçün nəzərdə tutulan taxıl 65-90%-
ni paritet səviyyəsində təminatlı qiymətlə satıla bilərdi
(1964-cü ildə Kənd təsərrüfatının əzirətəfindən 1 buşel üçün 2 dollar təyinedilmişdi).
Torpaq sahələrinin hər hansı artımına görə cəzə tədbiq edilirdi;

b) bölüşdürülmüş torpaqlarda əkilən taxılın qalan hissəsi yalnız yem, toxum və s.
məqsədlə satıla bilərdi və bu çox aşağı qiymətlə realizə olunurdu (1964-cü ildə 1 buşel üçün 1,30-
1,40 dollar).

2.

İkinci alternativ əkin sahələrinin azaldılması tapşırığını yerinə yetirən fermerlər üçün təminatlı qiym-
mətin səviyyəsi 50% həcmində nəzərdə tutulmuşdu (Kənd təsərrüfatının əzirətəfində 1
dollarlıq taxıl kimə aşağı qiymətmüəyyənləşdirilmişdir), lakin 10
aydan sonra konqresistəhsal olunmuş taxılın 1 buşelini 2
dollar təyin etməklə azad şəkildə məhdudlaşdırmaq haqqında proqram qəbul etdi. 1964-cü ildə
«Kənd təsərrüfatı haqqında» qanuna ədildü zəlişlər əsasən taxılstehsalının 1964-cü və 1965-
ci illərdə sərbəst şəkildə məhdudlaşdırılmasının əzəralına aşağıdakılar əlavə edilir:

1. 1964-cü ildə kooperativlərdə birləşən fermerlərtəminatlı qiymətlər şəklində 1 buşel üçün 2 dollar və daxili istehsal üçün nəzərdə tutulan taxıl sertifikatındayərinin, ixrac üçün 1 buşel 1,55 dollar və torpağın saxlanması üçün müxtəlif ödənişlər (maksimum 1 buşelə 0,65 dollar) almalı və bu torpaqları sərbəst şəkildə azaltmalı idilər.

2. Fermerlərin 1965-ci ildə 10-20%-ə qədər məhdudlaşdırma görə ödənişlər alabilməsinə (1 buşelə 0,65 dollar) baxmayaraq həmin ildə 1 buşel taxıl üçün 2 dollar təyin edildi, lakin əkinsahələrinin məhdudlaşdırılmasına görə ödənişlər nəzərdə tutulmadı.

1964-ci ildə qüvvədə olan qanun müvafiq olaraq daxili bazarı təmin etmək üçün işləyən pambıq fabriklərinə subsidiyaların verilməsi təklifləri ilə proqramirəlisürüldü.

Ərzaq təminatı və kənd təsərrüfatı haqqında qanunlara 1965-ci ildə əlavələr edildikdən sonra bu ümumi qanun həmin dövrdəki «yeni kurs»un (New Deal) əsas müddəalarını əhatə etməklə yem, dənli bitkilər və taxıl istehsalı üçün 4 illik proqramı əhatə edirdi. Qanun yem bitkilərinin növbəti kiniproqramının yerinə yetirilməsi hallarını və əkinsahələrinin məhdudlaşdırılmasına görə ödənişləri təsdiq etdi. Bu qanun həmçinin pambıq istehsalına da aid edildi. Qanun təminatlı qiymətlər pambığın, yem və dənli bitkilərin bazar da satılmasına zəmanət verdi.

11 avqust 1968-ci ildə «Kənd təsərrüfatı haqqında» qanun ədilmiş düzəliş əsasən ştapel pambıqlı finə zəmanətli ssudalar verirdi. 1970-ci ildə qanun yenidən düzəlişləredildi və bu qanun taxıl, yem bitkiləri istehsalına əlavə sahələrin ayrılmasının nəzərdə tuturdu.

ABŞ-da süd və süd məhsulları emalı sənayesində istehsal olunmuş məhsullar bazar da nəzərdə tutulduğu dənə yüksək qiymətlər əsatıla bilmədikdə dövlət tərəfindən qiymətlər tənzimlənilir. Konqres süd, yağ və pendir məhsullarının qiymətlərinin «ədalətli» şəkildə təminatlı tədarük səviyyəsini müəyyən edir. Bazar qiymətləri təminatlı tədarük qiymətləri səviyyəsindən aşağı düşdükdə istehsal olunmuş məhsul dövlət tərəfindən tədarük olunaraq məktəblilərin pulsuz səhər yeməyi, yoxsullara yardım, zəif inkişaf etmiş ölkələrə ərzaq yardımı formasında istifadə edilir, həmçinin digər ölkələrə satılır.

Uzun illər ərzində qanunvericilik aktlarının qəbul olunması belə fikiri yaradır ki, ABŞ-da kənd təsərrüfatı problemlərinin sonu yoxdur. Taxıl istehsalının ixtisari ilə əlaqədar olaraq, dünya ABŞ-ə kənd təsərrüfatında əldə edilən müqayisəli üstünlüyünü mayi şəkildə məsinin göstərməsi xahişi ilə müraciət edəcək. Ödənişlərin və plan qiymətlərinin qoyulmasını yüksək gəlirə dəildirməsidə dövrünə düşməsinə baxmayaraq, bu ödənişlər olmadanda, bazar qüvvələri ABŞ fermerlərinə daha gəlirli istehsalat məhsullarını istiqamətində stimullaşdıracaq.

ABŞ-da qəbul edilmiş «Kənd təsərrüfatı haqqında» Qanun ölkənin aqrar siyasətində dəyişiklik yaratdı. Bu qanuna uyğun olaraq kəndli (fermer) təsərrüfatlarının əzərdə tutulan kreditin həcmi müəyyən edilərək girov stavkaları əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldı. Buğda və yem üçün dənli bitkilərin girov stavkaları hazırda son beş il ərzində onların orta bazar qiymətinin 75-85%-ini təşkil edir və eyni zamanda dünya bazarında ABŞ məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı nazirliyinə onun səviyyəsinin 20%-ə qədər azaldılmasına səlahiyyət verilmişdir. Bu zaman dövlət kənd təsərrüfatı və yem məhsullarının qiymətilə kəndli (fermer) təsərrüfatları tərəfindən istehlak edilən məhsullar arasında qiymət nisbətini qorumağa cəhd edir. Bütövlükdə, ABŞ-da qiymət üzərində nəzarət ədliyyə nazirliyinin antitrust idarəsi və federal ticarət komissiyası tərəfindən həyata keçirilir.

Fransada bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlərin sərbəst təyin edilməsi prinsipinə baxmayaraq kənd təsərrüfatı və yem məhsullarının, o cümlədən qaz, elektrik enerjisi və nəqliyyat xidmətlərinin qiymətlərinin birbaşa tənzimlənməsində dövlətin rolu yalnız rəqabət şəraitində onlara nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir.

Fransa iqtisadiyyatında dövlət sektoru ümumi mill məhsulun tərkibində çox böyük olmayan xüsusi çəkiyə malikdir və inhisar sahələrini (məsələn, qaz sənayesi, elektroenergetika və ticarət), həmçinin bazar rəqabəti rejimində fəaliyyət göstərən bəzi sahələri (məsələn, milli və kommertsiya bankları, sığorta şirkətləri və ayrı-ayrı firmalar) özündə birləşdirir. Birinci halda dövlət inhisarçı sahələrin fəaliyyətinin bütün iqtisadi parametrlərini müəyyən edir, o cümlədən investisiyaların həcmi, əməyin ödənişi və hazır məhsulun qiymətini, ikinci halda isə dövlət bu sahələrin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi parametrlərinə minimal təsir edir və bununla da onları özəl sektorla

rəqabətə təhrik edir. Fransa iqtisadiyyatının bu cür spesifik xüsusiyyətləri əmtəələrin (iş və xidmətlərin) üzərində sərbəst və tənzimlənən qiymətlər arasında nisbəti müəyyən etdi (qiymətlərin təxminən 20%-i dövlət tərəfindən tənzimlənir, 80%-i isə sərbəst bazar əsasında qiymətin əmələ gəlməsi rejimində formalaşır).

Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa sənaye cəhətdən müəyyən qədər inkişaf etmiş ölkələrdən biridir, burada indiyə qədər mövcud olan qiymətlərin kifayət qədər sərt tənzimlənməsi rejimi mövcuddur.

Keçən 40 il ərzində (1947-1986) qiymətlərin dövlət si «dirijizm» siyasətinin (iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi) tərkib hissəsi idi. Ölkədə 1947-ci ildə mürəkkəbləşmiş çətin iqtisadi şərait, milli valyutanın (frankın) alıcılıq qabiliyyətinin sürətlə aşağı düşməsi və onun devalvasiyası qiymət üzərində nəzarət sahəsində həlledici qərarların qəbul edilməsini zəruri etdi.

1947-ci ilin sonunda iqtisadiyyatın bir qədər bərpa olunması vəziyyətini nəzərə almaqla «nəzarət olunan sərbəst qiymət» siyasətinə keçildi. Belə bir iqtisadi şəraitdə sahibkarlar qiymətləri dəyişmək hüququ əldə etdilər, lakin bu barədə onlar həmin dəyişikliyi aradan qaldıra biləcək dövlət orqanlarına məlumat verməli idilər. Buna baxmayaraq artıq 1948-ci ilin əvvəllərindən məhsulun qiymətlərinin tam və ya qismən sərbəst təyin edilməsi rejiminə keçildi. Bununla belə keçən illər ərzində (1949-1957) Fransa hökuməti qiymətlərin məhdudlaşdırılması (bloklaşdırılması) haqqında altı qanun qəbul etmişdir ki, bu da qiymət nəzarətinin qismən sərtləşdirilməsini təmin edirdi. 1960-1962-ci illərdə sənaye məhsullarının qiymətləri demək olar ki, tamamilə liberallaşdırıldı və artıq 1963-cü ilin ortalarında hökumət yeni iqtisadi siyasətlə («inflyasiyasız inkişaf») əlaqədar olaraq qiymətlərin yenidən məhdudlaşdırılması (bloklaşdırılması) haqqında qərar qəbul etdi. Beləliklə, eyni zamanda bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının, yeyinti məhsullarının və xidmətlərinin qiymətləri donduruldu.

1965-ci ildən 1972-ci ilə qədər qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi sabillik, proqram və qiymətlərin artırılması əleyhinə müqavilələr vasitəsilə həyata keçirildi. Sabillik müqaviləsinə görə dövlət müəssisələrlə bir məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artırılması və digər məhsulun (iş və xidmətlərin) isə eyni zamanda qiymətinin azaldılması haqqında

razılığa gəldilər. Bu mexanizmin əsas məqsədi qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi vasitəsilə ümumi qiymət səviyyəsinin sabitliyinin qorunmasıdır.

Proqram müqaviləsi beynəlxalq rəqabət şəraitinə cavab verən qiymətlərin təkamülünə istiqamətlənib. Qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bu mexanizmi müqaviləyə uyğun olaraq sabitliyə və ləğvədən nəzarətə gətirilmiş bütün məhsullar (işvə xidmətlər) üzrə genişləndi. Proqram müqaviləsinə əsasən müəssisələr özlərinin investisiya proqramları, maliyyə vəziyyəti, məşğulluq, xarici bazara çıxış perspektivləri (həmçinin qiymətlərin formalaşması ilə əlaqədar informasiya, eyni zamanda bazarın və rəqabətin, əmtəələrin texniki-iqtisadi parametrləri, əmək məhsuldarlığı, maliyyənin idarə edilməsi metodları və s.) haqqında dövlətə informasiya verir. Qiymətlərin artırılması əleyhinə müqavilə Fransada istehsal olunmuş məhsulların yüksək rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və inflyasiyanın artım sürətinin məhdudlaşdırılması məqsədinə malikdir. Müəssisələr belə müqaviləni qəbul edən zaman hökumət də istehsal xərclərinin artımına səbəb olacaq tədbirlərin həyata keçirilməməsi haqqında öhdəlik götürür.

1970-ci illərdə Fransa hökuməti qiymətlərin tənzimlənməsi və məhdudlaşdırılması (bloklaşdırılması) üzrə yenidən tədbirlər sistemi qəbul etdi. Belə ki, 1975-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorunda bütün məhsulların (işvə xidmətlərin) qiymətləri müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırıldı, 1976-cı ildə isə dövlət sektorunda qiymətlər müəyyən olunmuş faiz miqdarında arta bilərdi. Buna görə də dövlət müəssisələrlə müqavilə imzaladı və bu müqavilə ilə müəssisələr öz məhsullarının qiymətinin artımını məhdudlaşdırmaq haqqında öhdəlik götürdü. İqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində məhdudlaşdırma (bloklaşdırma) bütün qiymətləri əhatə etdi (həmçinin qiymətlər 100% donduruldu). Müəssisələrdə mənfəətin artım sürəti qiymətlərin artım sürətini üstələdiyi təqdirdə onlara xüsusi antiinflyasiya vergisi tətbiq edildi.

Fransa iqtisadçıları belə bir nəticəyə gəldilər ki, qiymətlər üzərində nəzarət bazarı qismən çevik edir, istehsalın artımını və rəqabəti məhdudlaşdırır, o cümlədən müəyyən mərhələdə kapitalın sərbəst axınını, əmək, əmtəə (işvə xidmətlər) bazarının sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Eyni halda investisiya qoyuluşu prosesində məhdudlaşdırır və təsərrüfat fəaliyyətinin bürokratlaşması çərçivəsini genişləndirir. Budövlərdə əlmlər inflyasiya ilə mübarizədə qiymətlər üzərində nəzarətin az səmərə

verməsinə diqqət yetirdilər. 1970-ci ilin ortalarında Fransada inflyasiya səviyyəsi (9-10%) qiymətlərin iqtisadi metodlarla tənzimləndiyi ölkələrlə müqayisədə çox yüksək idi [44].

1973-cü ilin mayında Fransa hökuməti sənaye məhsullarının qiymətlərinin liberallaşmasını elan etdi və bu zaman əksər sahələrdə qiymətlərin məhdudlaşdırılmasından imtina edilmişdir. Yaranmış iqtisadi şəraitə uyğun olaraq liberallaşma proqramı kifayət qədər ehtiyatla həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə qiymətlərin liberallaşdırılması üçün kifayət qədər güclü rəqabətə malik sahələr (məsələn, saat və diyircəkli podşipnik sənayesi), həmçinin istehsal olunan məhsulun spesifik gücünə qiymətlərin sıçrayışlı artımı baş verməyən sahələr (məsələn, süd-konserv və qənnadı sənayesi) və nəhayət sosial təminat sistemi hesabına sabit bazara malik olan sahələr (məsələn, ərzaçılıq sənayesi) seçildi.

1980-ci illərin ötən birinci yarısında qiymətlərin liberallaşması prosesi 1986-cı ilə qədər davam etdi və sənaye məhsullarının qiymətlərinin 90%-i sərbəstləşdirildi. Qiymətlərin liberallaşması dövlətin qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə hərtərəfli müdaxiləsinin tam aradan qaldırılmasını göstərmədi. Müəssisələrin idarə olunması işinə (makroiqtisadi səviyyə) birbaşa müdaxilə siyasətindən qlobal tənzimləmə sisteminə keçid (makroiqtisadi səviyyədə) iqtisadiyyat üçün yalnız müdaxilə formasının dəyişməsinə, yəni sırf «dirijist» metoddan bazara və qiymətlərə dolayı təsir metoduna keçidi göstərdi. Ona görə də qiymətlərin liberallaşması məsələsi ilə yanaşı sənayedə qiymət rəqabəti haqqında digər məsələ də qəbul olundu və bununla istehsalçıların, idxalatçıların, topdan və pərakəndə ticarətçilərin hər cür ittifaq yaratmasına qadağa qoyuldu. Eyni zamanda sənaye məhsulları, xalq istehlakı malları (iş və xidmətləri) üzrə «minimal qiymət» və ya «təvsiyə olunan qiymətlər» haqqında istənilən formada razılıq da qadağan edildi.

Fransada ötən 40 il ərzində mövcud olmuş qiymətlər üzərində sərt nəzarət iqtisadiyyatın inflyasiyanın mövcudluğu şəraitində inkişafı və aşağı səviyyədə ümumdünya rəqabət mərhələsində ölkə iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsinə imkan verdi.

Qiymətlərin liberallaşması qiyməti tənzimləyən dövlət orqanlarının strukturunun dəyişməsi zərurətini yaratdı. 1986-cı ilə qədər maliyyə və planlaşdırma nazirliyinin strukturunda qiymətin əmələ gəlməsi üzrə qurum müstəqil departament formasında fəaliyyət göstərirdi. Bu departament sonralar rəqabət departamenti ilə əvəz edildiki, bura qiymət və qiymət rəqabətinin dövlət tənzimlənməsi orqanları bölməsinin hüquqları daxil idi.

Hazırda Fransada üç minə qədər qiymət üzrə dövlət nəzarətçiləri mövcuddur ki, bunlara da maliyyə və planlaşdırma nazirliyinin rəqabət üzrəməkdaşları, sahəvi nazirliklər və 100 departament daxildir (irişəhərlərdə nəzarətçilərin ştat sayı 10-12 nəfərdən ibarət olaraq qalır). Dövlət nəzarətçilərinin əsas vəzifəsi–qiymət üzrə dövlət intizamına riayət olunmasına nəzarət edilməsidir. Dövlət nəzarətçiləri qiymətin əmələ gəlməsi qaydalarının pozulması haqqında akt tərtib etmək və onu qiymət üzrə qanunvericiliyə riayət etmədiyinə görə hüquqi şəxslərə sanksiya tətbiq etmək hüququ olan maliyyə tribunalına vermək səlahiyyətinə malik idilər.

İspaniyada dövlət qiymətlərə nəzarəti və onların tənzimlənməsini ilkin zəruri məhsullar, həmçinin inhisarçıların təsirinə məruz qalmış əmtəələr (iş və xidmətlər) üzrə həyata keçirir. Məcburi qiymət əmələ gəlməyə aid edilən əmtəələrin (iş və xidmətlərin) siyahısı müntəzəm olaraq kommərsiya informasiyaları bülletenində nəşr olunur. Bu dövlət sektoruna aid olan müəssisələrin və bir neçə özəl şirkətlərin əsas məhsullarına aiddir.

Qiymətlərin formalaşması üzərində nəzarət İspaniyanın iqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyi yanında qiymət üzrə ali sovet adlanan qurum (bu qurum iqtisadi məsələlər üzrə işçi orqanı kimi çıxış edir) tərəfindən həyata keçirilir. Sovetin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: plenar iclaslarda dövlət və özəl şirkətlərin konkret növ əmtəələrin (iş və xidmətlərin) qiymətinin dəyişməsi haqqında ərizəyə baxmaq; iqtisadi məsələlər üzrə dövlət komissiyasına qiymətin dəyişməsinə dair əsaslandırılmış təklifin təqdim edilməsi və zamanətlərin işlənilib hazırlanması; maraqlı olduqları halda dövlət və özəl şirkətləri hökumət komissiyasında baxılan məsələlərin nəticələri barədə xəbərdar etmək; qiymət üzrə əyalət komissiyalarının fəaliyyətinin koordinasiyası; əmtəələrin (iş və xidmətlərin) mövcud qiymətlərinin öyrənilməsi və əsaslandırılmış təkliflərin hökumət komissiyasına təqdim edilməsi.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi razılıq, xəbərdar edici və yerli qiymətlər əsasında həyata keçirilir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi razılıq qiymətləri əsasında həyata keçirilərkən konkret məhsulların (iş və xidmətlərin) qiymət artımına baxan dövlət və ya özəl şirkətlər ərizəni qiymət üzrə ali sovetə göndərir və hökumət komissiyasından razılıq aldıqdan sonra qiymətləri artırır (belə qiymətlərə soya yağları, elektrik enerjisi, qaz, benzin, kerosin, dizel yanacağı, kübrə istehsalı üçün neft və digər yanacaq növləri, əczaçılıq

məhsulları, kənd təsərrüfatında sığorta, poçt və teleqraf xidmətləri, telefon rabitə xidmətləri, dəmir yol, avtomobil, sənişin və yük daşıma, ölkə sərhədlərindən xaricə dəniz sənişin daşıma, həmçinin verilmiş yükün daşınması üzrə fraxt, sənişinlərin ölkə sərhədlərindən kənara daşınması aid edilir). Birsıra məhsulların (sterilizə olunmuş südün, bitki yağının, buğdanın, mineral gübrənin və s.) qiymətinin qarşıdakı bir ay ərzində dövlət tənzimlənməsinin xəbərdar edici qiymətlər əsasında həyata keçirilməsinə qədər artımı qiymət üzrə alisovetin razılığından sonra reallaşdırılır.

Əhalinin su ilə təchizatı, şəhər sənişindəşınması, klinika xidməti, sanatoriya və xəstəxana xidmətləri qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin yerli qiymətlər əsasında həyata keçirilməsi qiymət üzrə əyalət komissiyasının səlahiyyətinə daxildir.

Bütün hallarda qiymət üzrə ali sovetə və ya əyalət komissiyasının müərciə tədillənərizələr aşağıdakıları xəta etməlidir: qiymətin artırılması təklif edilən məhsulların (iş və xidmətlərin) siyahısı; istehsal xərclərinin strukturu; məhsulların (iş və xidmətlərin) reallaşma imkanlarının siyahısı; bu məhsulların (iş və xidmətlərin) fəaliyyətdə olan qiymət və tarifləri, həmçinin layihələşdirilən yeni tarif və qiymətləri; istehsal xərclərinin, xüsusilə qiymət artımının əsaslandırılması.

Qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənen məhsulların (iş və xidmətlərin) siyahısı son vaxtlar əhəmiyyətli dərəcədə qısaldılmışdır. Belə ki, qiymətin əmələ gəlməsinə dövlətin fəalşəkildə müdaxilə etdiyi iqtisadiyyatın sahələri 174-dən 21 qədər azaldı. Hazırda bilavasitə dövlət tərəfindən tənzimlənen qiymətlərin istehlak qiymətlərinin strukturunda xüsusilə kişisi təxminən 10% təşkil edir.

Danimarkada qiymətin əmələ gəlməsi sistemi bazar amillərinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri altında formalaşır. Qiymətin formalaşmasına dövlətin təsiri əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur və özəl istehsalçıların sərbəst rəqabəti üçün maksimal əlverişli şəraitin yaradılmasından irəli gəlir (qiyməti istehsalçıların özləri istehsal xərclərinin həcminə, tələb və təklifin nisbətinə və s. kimi amillərə uyğun olaraq sərbəst qaydada müəyyənləşdirirlər).

İstehlak vergisi sisteminin çevik qəbul edilməsi hökumətə bu və ya digər məhsul növünün qiymət səviyyəsinə təsir etməyə və istehlaka arzu edilən istiqamətdə (məsələn, spirtli içkilərin istehlakını məhdudlaşdırmaq) təsir etməyə imkan verir.

Dövlət sektorunda kiçik ölçüyə malik olan qiymət və tariflər folketing, bələdiyyə və şəhər hakimiyyəti tərəfindən müəyyən olunur. Bilavasitə dövlət tərəfindən sət və ya tənzimlənən qiymətlər 6% təşkil edir.

Qiymətin əmələ gəlməsi üzrə əsas hüquqi aktlar 1989-cu il iyunun 1-dən qəbul edilən rəqabət haqqında qanundur. Qiymətin əmələ gəlməsi sahəsində inhisar fəaliyyəti üzərində nəzaərti rəqabət məsələləri üzrə sovet həyata keçirir (sovetin üzvü 4 illik müddətinə sənaye naziri tərəfindən təyin olunur).

Qiymətin qoyulması intizamına riayət edilmədikdə sovet sahibkarları müəyyən olunmuş müddətdə məhsul üzrə qəbul olunmuş qiymətə keçməyə və ya bu qiymətlərin hesablanması konkret qaydalarından istifadə etməyə məhkum edir. Sahibkar sovetə zəruri informasiya verməkdən imtina etdikdə və bunun üçün birmənalı olaraq və kobud şəkildə rəqabət haqqında qanunu pozduqda, sovet sənaye nazirliyinə sanksiya xarakteri haqqında xüsusi müraciət göndərə bilər (müraciətin mətni dərc olunur).

Danimarkada qiymətə dövlət dotasiyası sisteminin faktiki mövcud olmamasına baxmayaraq, istehlak sferasında tibbi preparatların istehlakına dövlət subsidiyası sistemi mövcuddur. Lakin, bu intizama qiymətə dotasiya kimi deyil, sosial təminat sisteminin elementi kimi baxılır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzərində qiymətin əmələ gəlməsi prosesi Avropa İttifaqının kənd təsərrüfatı siyasətinin təsir mexanizmi altında formalaşır. Bunun üçün Danimarkada fermerlərə dövlət dəstəyinin kifayət qədər genişlənmiş sistemi mövcuddur (bura xüsusi əsaslı kapital qoyuluşunu, drenaj və suvarma sistemini, enerjiyə qənaət sistemi üzrə borc və güzəştli rentə üzərində dövlət təminatını əks etdirir). Həmçinin şəxsi təsərrüfat yaradan gənc fermerlərə güzəştli kredit formasında kömək edilir.

Yunanıstanda qiymətin əmələ gəlməsinin dövlət tənzimlənməsi qiymətin bilavasitə müəyyən olunması və ona riayət olunmasına nəzarət yolu ilə, həmçinin ölkənin müəyyən inkişaf mərhələsində ümumi iqtisadi siyasət və ya iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri çərçivəsində həyata keçirilir.

Hazırda istehlak məhsulları (iş və xidmətləri) üzrə qiymətlərin təxminən 20%-i dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənilir. Qiymətin tənzimlənməsinin hüquqi əsası kimi prezidentin 1989-cu ildə təsdiq etdiyi qərarı xıxıdır. Bu qərarəzində bazar tənzimlənməsi

kodeksini əks etdirir və burada qiymətləri tənzimlənən məhsullar (iş və xidmətlər) iki qrupa bölünür.

Birinci qrupa qiymətlərin qoyulması hökumət və digər dövlət təşkilatlarının səlahiyyətində olan məhsullar (iş və xidmətlər) aiddir. Bura kütləvi istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları (dər, tütün, kəsmişvəs.), elektroenergetika, ictimai nəqliyyat, rabitə və poçt köçürmələri, aviasəmənişin daşımaları, gəmiüzgüçülüüyü və digər növ xidmətlər üzrə tariflər daxildir. Bu məhsulların (iş və xidmətlərin) qiymət dəyişimi haqqında məsələyə qiymət və gəlirlər üzrə nazirliklərarası komitə rəhbərlik edir və ona milliiqtisadiyyat naziri rəhbərlik edir. Komitənin tərkibinə maliyyə, sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət nazirlikləri, həmçinin digər nazirliklər (əmək, səhiyyə və s.) daxildir. Qiymət dəyişməsi məsələsinə baxılması müxtəlif nazirliklərin, dövlət şirkətlərinin və ya komitələrinin təşəbbüsüilə həyata keçirilir.

İkinci qrupa isə birinci qrupa daxil olan məhsullardan başqa qalan bütün məhsullar (iş və xidmətlər) daxildir. Bu qrup məhsulların (iş və xidmətlərin) qiyməti ticarət nazirliyi tərəfindən tənzimlənilir. Eyni zamanda bu qrupa yerli hakimiyyət orqanının icra funksiyasının verilməsi imkanlarına baxıldı. Lakin yerli icra hakimiyyəti orqanları köməkçi rol oynayır, çünki onların qərarları ticarət nazirinin təsdiqi olmadan hüquqi gücə malik olmur.

İkinci qrupun məhsulları (iş və xidmətləri) üç kateqoriyaya bölünür: 1) əhəmiyyətli dərəcədə çatışmayan; 2) əhəmiyyətli dərəcədə kifayət olan; 3) mövcud olmayan.

Birinci kateqoriyaya daxil olan məhsullara (iş və xidmətlərə) ayrıca olaraq toptan və pərakəndə ticarət üçün qiymətin yuxarı həddi və ya maksimum mənfəət (faiz və ya mütləq ifadədə) müəyyən edilir. Bu kateqoriyaya hər şeydən əvvəl əsas yeyinti məhsulları daxildir, bunlardan 10-u üzrə qiymətin yuxarı həddi müəyyən edilir (iki növ pəndir, dörd növ çörək, bir növ un və qənd, hansı ki, toptan satış qiymət qoyulur). Bu kateqoriyaya həmçinin alkoqolsuz içkilər, restoran, bar, qəlyanaltı xidmətləri, kənd təsərrüfatı alətləri, bir neçə növ avtomobil və ona ehtiyat hissələri, benzin, mazut, dizel yanacağı, mayeləşdirilmiş qaz, taksi xidməti (bütövlükdə 121 mövqe).

İkinci kateqoriyalı məhsullar (iş və xidmətlər) üzrə qiymət yuyucu vasitələr, bir sıra xammal və yarımfabrikatlar, onlardan ayrılmış dəri, gips, azbest, müxtəlif növ ev təchizatı, avtodayanacaq xidməti, ali kateqoriyalı restoran və istirahət mərkəzləri, kimyəvi təmizləməməntəqələri (cəmi 86 növ) nizama salınır və yüksək ticarət mənfəətinin əldə

edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə nəzarət olunur. Bu zaman yüksək mənfəət əldə etmə məsələsi hər bir konkret hal üçün həll olunur.

Üçüncü kateqoriyalı məhsullar (iş və xidmətlər) üzrə qiymətlər dövlət hakimiyyəti orqanlarının iştirakı olmadan sərbəst qaydada müəyyən edilir (bunəməhsullarilkın zəruriəhəmiyyətli hesab olunmur). Bu və ya digər kateqoriyaya daxil olan məhsulların siyahısı kifayət qədər mütəhərrikdir. Hazırda əsas kimi müəyyən olunmuşməhsulnövlerinin qiymətlərinin sayı 84-dən 10-a qədər azalmışdır.

1979-cu ildən ticarət nazirliyi mövcud faizlərləikinci qrupa aid olan bütün növ məhsulların (iş və xidmətlərin) son qiymət həddini, son ticarət mənfəətinin həddini və ya qiymətlərin yol verilən artımını müəyyən etmək üzrə hüquq aldı.

Müxtəlif məhsul (işvə xidmətlər) qruplarıüzrə qiymətlərin tənzimlənməsiözünəməxsus xüsusiyyətə malik ola bilər. Belə ki, əczaçılıq məhsullarıüzrə qiymətlər ticarət nazirliyi tərəfindən Avropanın aparıcıəczaçılıq firmalarının minimal qiymətləri, əczaçılıqşirkətləriittifaqının və səhiyyə nazirliyinin razılığıəsasında müəyyən edilir.

1987-ciildən bütün yaşayışsahəsininözəl sektora məxsus olmasına baxmayaraq yaşayışüzrəicarə haqqını dövlət müəyyən edir. O, yaşayışvə torpaq sahəsinin dəyərindən, binanın mərtəbəlilik əmsalından və köhnəlmə dərəcəsindən asılı olaraq hesablanır. Qiymətlər ikiillik dövr üçün təsbitolunur.

Qiymət dəyişməsiüzrə qərarın hazırlanmasıüçün Ticarət Nazirliyində məsləhətçi komitə yaradılmışdır və onun işində nazirliklərin, sənaye federasiyasının, ticarət palatasının, kooperativlərin, müxtəlif sahəittifaqlarının və s. nümayəndələriiştirakedirlər. Son həlledici qərarı ticarət naziri qəbul edir.

Tənzimlənen qiymətlərə riayət olunmasıüzərində nəzarəti və bazarda mövcud olan qiymət səviyyəsi haqqında informasiyanın toplanmasını Ticarət Nazirliyinin xüsusişöbəsi həyata keçirir. Bu nazirliyin tərkibinə həmçinin xüsusi xidmət kimi bazar polisimövcuddurki, o, bazarlarda və mağazinlərdə sistemətik olaraq qiymətlərüzərində nəzarəti həyata keçirir.

Qiymətlərin aşağı səviyyədə saxlanılmasıüçün (həmçinin istehlak, təsərrüfat və məişət təyinatlı məhsulların reallaşma həcmiini genişləndirmək üçün) ölkədəildəiki dəfə məhsulların aşağı qiymətlərlə satışı təşkil olunur.Qiymət haqqında qaydaların (və ya rəqabət

qaydalarının) pozulmasına görə Rəqabət üzrə komitə 300-dən 30 min ABŞ dollarına qədər cəriməni təyin etmək səlahiyyətinə malikdir.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsinin İsveç modeli də mühüm maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, burada qiymət üzərində nəzarəti və müşahidəni Vətəndaş Administrasiyası Nazirliyinə tabe olan xüsusi orqan Dövlət qiymət və rəqabət idarəsi həyata keçirir. Bununla belə, İsveçin bütün 23 quberniyasında bu növ işlərin həyata keçirilməsini ümumi sayı 2-10 nəfərdən ibarət olan kontorlar həyata keçirərək 9 milyonluq əhaliyə xidmət göstərir.

İsveç ekspertlərinin fikrincə, qiymətlərin dondurulması yalnız qısamüddətli dövrdə inflyasiya sıçrayışlarının qarşısının alınması və bazarda qəflətən disbalansın bərpa edilməsi üçün səmərəlidir. Qiymət tənzimlənməsi haqqında qanun ya hərbi (yaxud onun baş verə bilmə ehtimalı halında), ya da qiymətlərin əhəmiyyətli səviyyədə artması şəraitində qiymətə birbaşa təsir (dondurulması) tədbirlərinin həyata keçirilməsi hüququ verir. Qanunda həmçinin ayrı-ayrı məhsullar üzrə dövlət tərəfindən qiymətlərin maksimal səviyyəsinin qoyulması, o cümlədən qiymət artımı haqda təkrar bildiriş verildikdə və artım səviyyəsi əsaslandırıldıqda onun nizamlaşdırılması məsələsinə də baxılmışdır. Qiymətlərin, rəqabət və gəlirin dövlət tənzimlənməsi üzrə kardinal qərarlar yalnız parlamentdə (riksdaqda) qəbul olunur.

Qiymət səviyyəsinə təsir yalnız dövlət inhisarı və dövlət tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, araq-şərab məhsulları, poçt və bir neçə digər telekommunikasiya növləri, poçt xidmətləri və aptek ticarəti üzərində dövlət inhisarı mövcuddur. Dövlət energetika konserni və İsveç dəmir yolu qiymətlərinə əhəmiyyətli təsir edir. Bundan əlavə bir sıra zəruri kənd təsərrüfatı məhsulunun, xüsusilə buğda, süd, ət, yumurta, digər növ yeyinti və kənd təsərrüfatı xammalının təminatlı tədarük qiyməti dövlət tərəfindən ciddi tənzimlənir (fermerlərin marağı nəzərə alınmaqla). Hər il istehlakçıların nümayəndələrinin iştirakı ilə hökumətlə kənd təsərrüfatı istehsalçıları birliyi arasında danışıqlarda ərzaq məhsullarının qiymət səviyyəsi müəyyən olunur. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xərclərinin ödənilməsinin əsas forması hər il qiymətlərin nisbətən yüksək təminat səviyyəsinin təsbit olunması ilə əlaqədardır ki, bu da hökumətlə fermerlər arasında danışıqlarda təsdiqlənir.

İsveçdə kənd təsərrüfatı məhsullarının subsidiyalaşdırılması üçün zəruri vəsait mənbəyi xammal idxalına qoyulan gömrük rüsumlarıdır. Rüsumlar daha yüksək daxili bazar qiyməti ilə xarici bazardakı qiymət arasındakı fərq ölçüsündə təyin olunur.

Qiymətin əmələ gəlməsinin xüsusi sferası yaşayış üzrə qiymətlərdir. Onların daha yüksək səviyyəsini nəzərə almaqla dövlət yaşayış subsidiyaları və borc verir. Qeyd etmək lazımdır ki, İsveçdə qiymət artımını nəzərə almaqla ildə bir dəfə əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman minimum istehlak səbətinə daxil olan məhsulların qiymət indeksi nəzərə alınır, lakin gəlirlərin indeksləşdirilməsi məhdud ölçüyə malik olur. Faktiki olaraq o, qiymətin formalaşması mexanizmində inflyasiyanın «aradan qaldırılması» tədbiri hesab olunur. İndeksləşdirmə yalnız uzun müddətli xarakterli danışıqlarda, həmçinin yaşayış sahələrinin borca götürülməsi və mənzil müqavilələrində nəzərə alınır. Gəlirlərin indeksləşdirilməsi forması kimi illik pensiyaların hesablanması zamanı istifadə edilən baza məbləği çıxış edir. İl ərzində təsbit edilmiş baza məbləğinin hesablanması üçün istehlak qiymətləri nəzərə alınır.

Qiymət üzərində bu və ya digər formada nəzarətin qəbul olunması, onun məhdudlaşdırılması iqtisadi vəziyyətdən və qiymətlərin dinamikasından asılı olaraq dəyişir. Şirkətlərin qiymət qoymada nəzərə aldığı əmək haqqının payı daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, son illər bu pay 40-65% intervalında dəyişir. Təbii ki, belə məhdudiyyət əmək haqqlarının artırılması imkanlarına təsir edir.

Yaponiyada isə bazarda rəqabətin «sıxışdırılmasına» yönəlmiş ədalətsiz yüksək və aşağı inhisar qiymətlərinə qadağa qoyulmuşdur. Qiymətlərin eyni zamanda artırılmasına da məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. Bu tədbirlər istehsal həcmi 30 milyard iena o tən sahələrdə tətbiq edilir. Belə sahələrdə sayı kiçikdən çox olan firmadan üç ay ərzində qiymətləri mütləq və ya faiz ifadəsində bir səviyyədə artırıqda Ədalətli fəaliyyət üzrə Komissiya onlarda qiymət artımının səbəbləri haqqında izahat tələb edərkən tədqiq edə bilər. Bu zaman konyukturanın pisləşməsi, yəni qiymətlərin xərclərdən aşağı səviyyəyə enməsi və sahədə firmaların müflisləşməyə başlaması halları istisnaqlıq təşkil edir. Komissiyanın razılığına əsasən belə hallarda istehsalçıların istehsalın həcmi, satış, kapital qoyuluşu, təchizatın yüklənmə səviyyəsi və qiymət üzrə razılaşmalarına yol verilir. Komissiya belə müqavilələrin bağlanması üzrə ərizə aldıqda o, qısa müddətdə özünün razılığını və etirazını

bildirməyə borcludur. O qərar qəbul edərək sahənin kompensasiya sferasına daxil olduğu nazirliklə məsləhətləşməyə borcludur.

Yaponiyada xüsusi dövlət orqanı olan Qiymətin İdarəolunması və İqtisadi Planlaşma Bürosu fəaliyyət göstərir. Onun funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət; məhsulun qiymət dinamikası və səviyyəsinin monitorinqi; tələb və təklif üzrə inkişaf meyillərini nəzərə almaqla tələbin zəruri həddə saxlanması. Dövlət düyü, ət və süd məhsullarını, dəmir yol tariflərini, su və istilik təchizatı tariflərini, elektrik enerjisi və qaz, təhsil və tibbi xidmət tariflərini (qiymətlərini) tənzimləyir. Bütövlükdə istehlak qiymətlərinin 20%-ə qədər tənzimlənilir.

Finlandiya 80-ci illərdə «Skandinaviyanın Yaponiyası» adlanırdı və o, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və əhəlinin həyat səviyyəsinə görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Finlandiyada iqtisadiyyatın əsasən özəl mülkiyyətə və sərbəst sahibkarlığa əsaslanmasına baxmayaraq dövlət ölkədə iqtisadi inkişafın, xüsusilə, qiymətin qoyulması siyasətinin tənzimləyicisi kimi mühüm rol oynayır. Qiymətin əmələ gəlməsində dövlətin mühüm funksiyası vardı. Yeyinti məhsulları, buğda, enerji daşıyıcıları (xüsusilə benzin) və araq-şərab sənayesində qiymətlərin planlaşdırılması və qiymət üzərində nəzarət Ticarət Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Orta və aşağı təbəqəyə məxsus əhali üçün nəzərdə tutulan qiymətə məhsulların (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasına istiqamətlənən sahibkarların kreditləşdirilməsində dövlət sektoru mühüm rol oynayır. Məhsulun aşağı qiymətlərlə satışını təşkil edən firmalar dövlətdən kifayət qədər uzun müddətə aşağı faizli kredit alır. Bütövlükdə Finlandiyada qiymətin formalaşması sistemi xüsusilə pərakəndə satış qiyməti və xidmətlər sahəsində çevikliyi, istehlakı stimullaşdırması ilə fərqlənir. Məsələn, kafe və ya restoranda bir payın qiyməti mayadəyərinə nisbətən dəfə deyil, cəmi 25-30% bahadır ki, bu da istehlakçıda maraq yaradır. Digər bir misal kimi mehmanxana xidmətinin qiymətlərinə göstərmək olar. Birinci gün adətən onlar 50-60% baha olur. Yaşayış müddəti iki gündən çox olduqda və ya kimyəvi təmizləmə (camaşır) xidmətlərindən istifadə edildikdə bu xidmətlərin qiymətləri həndəsi silsilə şəkilində azalır. Mağazalarda alıcı kateqoriyaları üzrə qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə differensiallaşdırılmışdır (səhmdar cəmiyyətin üzvləri – mağazanın təsisçiləri üçün məhsullar demək olar ki, iki dəfə ucuzlaşdırılmışdır).

Təcrübədə olduğu kimi yeniil qabağı məhsularda tələbin artmasıiləlaqədar olaraq onların qiymətləri də yüksəlir, yeniildən sonra isə 70% güzəştə satılır. Bu, anbarda saxlanmanın çox baha olmasıiləlaqədar olaraq məhsulun tez satılması zəruriliyiiləlaqədardır.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatlı Finlandiyada qiymət vasitəsilə vergi tənzimlənməsiəhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Məsələn, meyvə, tərəvəz, sitrus bitkilərinin ticarətinədiqqətyetirsəkgörərikki, bu şimal ölkəsindəil boyu elə də yüksək olmayan qiymətlə həmin məhsullara rast gəlinir. Dövlət vitaminləşdirilmiş məhsullarınidxalını vergidən azad edərək onun ticarətini genişləndirir (digər şimal ölkələrindədə onların satışıüzrə güzəştlər mövcuddur).

Praktiki olaraq Finlandiyada iqtisadiyyatın bütün mühüm sahələriüzrə proqramlar qiymətin plan-hesab əsasında formalaşmasına əsaslanır, qiymətin bazar prinsipləriəsasında formalaşması cəmiyyətin yalnız cariistehlakını stimullaşdırır[34]. Perspektiv iqtisadiinkişafın, texniki tərəqqinin qlobal məqsədlərini başa düşmək üçün bazar konyukturasına vəistehsallaistehlakasəmərəlişəkildə qarşılıqlı təsir edən və sənayenin progressiv strukturunun inkişafını stimullaşdıran və nəzarət etməyəimkan verən elastik qiymət sistemi tələb olunur. Bu zaman isə uzunmüddətli planlaşdırma, proqnozlaşdırma və dövlət tənzimlənməsi olmadan keçinmək qeyri-mümkündür.

Beləliklə, sivilizasiyalıölkələrdə dövlət daxili bazarda qiymətin əmələ gəlməsiüzərində nəzarəti və qiymətin məntiqli tənzimlənməsini aradan qaldırmır və bu məsələlər həminölkələrin hər birində bazar iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla həll edilir.

III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ SİSTEMİNDƏ QİYMƏT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasət və qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi

İqtisadi və sosial inkişafda ən vacib şərtlərdən biri düzgün regional iqtisadi siyasətin aparılması və ölkədə ərazi üzrə məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafının təmin edilməsidir. Bu çox vacib və həm də ciddi məsələdir. Çünki milli iqtisadiyyat çox şaxəli, xalq təsərrüfat sahələrinin kompleks vəhdətindən ibarət olmaqla regionların iqtisadi-sosial potensialından səmərəli istifadəni təmin etməli və ölkədə dinamik inkişafa şərait yaratmalıdır. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyat istər sahəvi baxımdan, istərsə də regional baxımdan bir tərəfli inkişaf etməməlidir. İmkan daxilində o kompleks formada inkişaf etməli və bütün regionları əhatə etməlidir. Bu baxımdan regional iqtisadi siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti və strategiyasının ən vacib tərkib hissəsindən biri olmalıdır. Xüsusilə, bu Azərbaycan şəraitində son dərəcə vacibdir. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, regional iqtisadi siyasətə və regional iqtisadi-sosial inkişafa ölkəmizdə lazımı diqqət yetirilməmiş və ümumi inkişaf baxımından regionlarımız bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər [31]. Əsas iqtisadi və sosial potensial bir regionda - Bakı-Sumqayıtda cəmlənmiş və digər regionlar bir növ unudulmuşdur. Yəni regional inkişafda, regionlar üzrə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində və iqtisadi-sosial potensialdan səmərəli istifadədə hazırda respublikamızda böyük problemlər vardır. Təbii ki, bu hal belə davam edə bilməz və regional inkişafdakı bu disproporsionallıq tezliklə öz həllini tapmalıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarının təsdiq edilməsi haqqında Prezidentin fərmanlarının əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür [8, 9, 10]. Dövlət proqramlarında bu problemin həllinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilməklə regional iqtisadi siyasətdə köklü dəyişiklik və təkmilləşmə istiqamətində kompleks tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi tələb olunur. Çünki regional inkişafdakı mövcud problemlər ümumi inkişafı ləngidir, məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə inkişafına mənfi təsir göstərir. Qəribə də olsa Sovet dövründən miras qalmış bu problem müstəqillik illərində demək olarki daha da güclənmişdir.

İndiespublika üzrə istehsal olunan Ümumi daxili məhsulun 78-80%-i, dövlət büdcəsinə ödəmələrin 85%-ə qədər, Milli gəlirin 80%-dən çoxu təkcə bu regionun payına düşür. Sənaye sahələri və infrastruktur, ictimai əlaqələr, ticarət, turizm, sosial obyektlər əsasən bu regionda cəmlənmişdir. Bu və digər səbəblərdən əhalinin regionlardan Bakıya və Sumqayıta böyük axını vardır. Regionlarda işsizlik baş alıb gedir və əhalinin köçməli miqrasiyası (istər Bakıya, istərsə də xarici ölkələrə) hələ də davam edir.

Bu təbii ki, nəticə etibarilə rayonların boşalmasına səbəb olur, onların iqtisadi və sosial potensialından səmərəli istifadəyə imkan vermir. Bu, həm də regionlar arasında ümumi iqtisadi inkişafın, sosial inkişaf səviyyəsinin, əhalinin pul gəlirləri və həyat tərzinin kəskin fərqlənməsinə səbəb olur ki, bu da normal inkişaf edən ölkələr üçün heç cür yol verilməzdir. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, hər bir ölkədə iqtisadi siyasətin ən vacib tərkib hissələrindən biri regional inkişaf siyasəti və məhsuldar qüvvələrin regionlar üzrə kompleks inkişafının təmin edilməsidir. Bu baxımdan tamamilə düzgün olaraq yuxarıda adı qeyd olunan Dövlət proqramında göstərilir-«Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqlərin minimuma çatdırılmasını tələb edir». Göründüyü kimi məsələ çox ciddi və bu istiqamətdə köklü dəyişikliyə böyük ehtiyac vardır. Yəni regionlar arasında mövcud olan köklü fərqlər aradan götürülməli və məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə kompleks inkişafı təmin edilməlidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət proqramında göstərilən 10 iqtisadi rayon üzrə adambaşına istehsal olunan ümumi daxili məhsul və investisiya qoyuluşu hazırda köklü sürətdə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan Abşeron regionu (Bakı da daxil olmaqla) xüsusi müstəsna təşkil edir və hər iki göstərici üzrə digər regionlardan dəfələrlə üstündür. Məsələn, təkcə Abşeron regionu üzrə istehsal olunan ümumi daxili məhsul bütövlükdə 9 region üzrə istehsal olunan ÜDM-dən bir neçə dəfə çoxdur. Təqribən eyni vəziyyət digər göstərici - investisiya qoyuluşu sahəsindədir. Yəni, kapital qoyuluşu (istər daxili, istərsə də xarici) əsasən Bakı-Sumqayıt regionuna qoyulur və digər regionlar bir növ unudulur. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, digər regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmir, mövcud potensial lazımi səviyyədə istifadə olunmur və sosial - iqtisadi inkişaf ləngiyir.

Təbii ki, bu, bütün sahələrdə əlavə problemlər yaradır, regionlar arasında inkişaf fərqini daha da gücləndirir və insanların regionlar üzrə həyat tərzinə və ümumi inkişaf səviyyəsinə mənfi təsir edir. Nəticədə bəzi regionlarda sosial-iqtisadi və əhəlinin ümumi inkişaf səviyyəsi son dərəcə aşağıdır və müasir həyat səviyyəsindən köklü sürətdə dəlir qalır. Bu, bir növ başın şişməsi və ayaqların qurumasına bənzəyir. Hazırda bizdə məhz belə bir vəziyyət yaranmışdır. Əksər aktiv iqtisadi və sosial potensial Bakı-Sumqayıtda cəmlənmiş və bu proses hazırda da davam edir. Məsələn, hazırda istər özəl, istərsə də dövlət sektoru üzrə istehsal və infrastruktur əsasən Bakı və Sumqayıtda cəmləşərək ümumi istehsalda digər regionların payının azalması təssüflər olsun ki, həm də davam edir. Sahibkarlar öz fəaliyyətini əsasən Bakıda qurmağa çalışırlar. Kənar, xüsusilə də sərhəd rayonlarında çox nadir hallarda fəaliyyət göstərməyə, istehsal qurmağa meyl edirlər. Nəticədə bu regionlarda işsizlik, əhəlinin məşğulluq dərəcəsi daha da pisləşir və onların digər region və ölkələrə axını başlayır. Təbii ki, bu da yeni-daha ciddi problemlər yaradır. Demografik və ekoloji tarazlıq pozulur, regionlar bir növ «qocalaşır» (yəni cavanlar kəndləri tərk etdiklərindən kənddə əsasən qocalar qalır) və həyat tərzii aşağı düşür. Təbii ki, bu ümumiyyətlə və o cümlədən, Azərbaycan kimi kiçik bir ölkədə yol verilməzdir və təcili bu problemlərin həlli üçün konkret tədbirlər görülməlidir. Bu istiqamətdə qəbul edilmiş Dövlət Programında görüldüyü kimi müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Programda deyilir: «...ölkənin bütün regionlarını sosial-iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək, əhəlinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq üçün regionlarda mövcud potensialdan istifadənin səmərəsini artırmaq, yeni iş yerlərinin açılmasını, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, aqrar sektorun inkişafını, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının genişləndirilməsini təmin etmək və digər tədbirləri həyata keçirmək lazımdır». Bu məqsədlə tamamilə düzgün olaraq respublika ərazisi kompleks parametrlərə görə təsnifləşdirilərək iqtisadi rayonlara ayrılmış (bu əvvəllər də olmuş, lakin bir qədər fərqli) və hər region üzrə yerli potensial və tələbə uyğun konkret inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Təbii ki, inkişaf programının hazırlanmasında regionların ənənəvi istehsal ixtisaslaşması əsas götürülmüşdür. Çünki regionların əksəriyyəti aqrar-sənaye kompleksi sistemlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunur və istehsal əsasən aqrar yönümlüdür. Bu isə öz növbəsində təbii faktorların istehsal istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas götürülməsini tələb edir. Təbii faktorlar

isərespublika ərazisində yuxarıda qeyd edildiyi kimi regionlar üzrə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Ona görə də təbii faktorlar və iqtisadi inkişafın digər amilləri əsasında formalaşan istehsal istiqamətləri perspektiv inkişaf üçün də əsas götürülməlidir. Düzdür, tələb və istehlak bazarı baxımından mövcud ixtisaslaşmada müəyyən dəyişikliklər və təkmilləşmələr ola bilər. Lakin, fikrimizcə, bu elə əsaslı olmamalıdır.

Regionlar üzrə iqtisadi-sosial inkişafın nizamlanması, mövcud kəskin regional fərqlərin nisbətən aradan götürülməsi və bütövlükdə ölkə üzrə məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafının təmin edilməsində iqtisadi və sosial siyasətdə differensial yanaşmaya böyük ehtiyac vardır. Hər regionun yerli potensialı və spesifik xüsusiyyətləri, demografik və ekoloji amilləri ümumi inkişaf prinsipləri və istiqamətləri ilə yanaşı əsas götürülməlidir. Yəni, kəskin regional fərqləri olan Azərbaycan kimi bir ölkədə differensial yanaşma iqtisadi və sosial siyasətin vacib tərkib hissəsi olmalıdır. Yalnız bu şəraitdə iqtisadi-sosial siyasət öz bəhrəsini verir və ərazi üzrə kompleks inkişaf təmin olunmuş olur. Differensial yanaşma iqtisadi və sosial inkişafın bütün istiqamətlərində öz əksini tapmalıdır. Bu baxımdan iqtisadi və sosial inkişafa böyük təsir göstərən regional vergi siyasətinə fikrimizcə böyük ehtiyac vardır. Bu həm sosial ədalət baxımından, həm iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə baxımından, həm məşğulluq və kortəbii miqrasiyanın qarşısının alınması baxımından, həm də strateji və bütövlükdə ölkədə məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafı baxımından vacibdir. Ucqar iqtisadi rayonlarla mərkəzi iqtisadi rayonlarda eyni vergi dərəcələrinin tətbiqi, eyni pul-kredit siyasətinin aparılması və eyni qiymət mexanizminin tətbiqi təbii ki, düz olmazdı. Bu iqtisadi rayonlar arasında iqtisadi və sosial inkişaf baxımından kəskin fərqlərə gətirib çıxarır ki, bu da hazırda ölkəmizdə hiss olunmaqdadır. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, Azərbaycan dünyada olan 11 iqlim qurşağından 9-na malikdir və ölkədəki iqtisadi rayonlar istehsal və istehlak potensialına görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Biz bu baxımdan Vergi Məcəlləsindəki bu dəyişiklikliyi düzgün hesab edirik və iqtisadi-sosial inkişafı tənzimləməyin digər sahələrində də müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını vacib sayırıq. Ancaq təəssüflər olsun ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu bu dəyişiklikliyi qəbul etmək istəmir və vergi siyasətində differensial yanaşmanın əleyhinədir. Bunu ölkədə istehsalçılar və bütövlükdə sahibkarlar arasında sosial ədalətin pozulması və vergi ödəmələrində bəzi neqativ halların ortaya çıxacağı ilə əsaslandırırlar. Vergi siyasətində differensial yanaşma yuxarıda deyildiyi

kimiəksinə, sosial ədalətin qorunmasında ən vacib şərtlərdən biridir. Bəlkə də, Avropa ölkələriüzrə, haradakıəyalətlərlə mərkəz, ucqarlarla paytaxt - iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsi baxımından, təbiişərait və relyef baxımından o qədər də fərqlənmirlər, BVF-nun bu fikrini qəbul etmək olar. Ancaq Azərbaycanda bu fərqlər həddindən artıq böyükdür və bunlar nəzərə alınmalıdır.

Ölkədəiqtisadi və sosial inkişafda ümumi tarazlığın əldə edilməsində və məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafı baxımından vergi siyasətində sahəvi yanaşmada da differensiyasiyaya böyük ehtiyac vardır. İstehsal və xidmət sahələrinin xarakterindən asılı olaraq vergi dərəcələri və rüsumların səviyyəsi fərqləndirilməlidir. Xüsusilə dəistehsal sahələri və onun da, əhalinin gündəlik həyatı tələbatını təşkil edən məhsullar istehsalı sahələri, çox əmək tutumlu vəölkədə böyük tələbat olan məhsullar istehsalı sahələri, strateji və nisbətən zəhərliistehsal sahələriüzrə vergi dərəcələri vəödəmələrin səviyyəsi aşağı olmalı vəəksinə dövlət güzəştləri və kredit verilməsi sahəsində onlara müəyyən üstünlüklər verilməlidir. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində və ABŞ-da belə sahələrin inkişafı məhz dövlətin xüsusi nəzarətində olur və onların inkişafıüçün daim lazımışərait yaradılır. Bu ölkələrdə hətta sahələr üzrə qiymətlərin və vergiödəmələrinin dərəcələri elə müəyyənləşdirilir ki, ölkədə sosial qruplar üzrə gəlirlərin səviyyəsində elə güclü fərq olmasın. Xüsusilə kənd əməkçilərinin (fermerlərin) iqtisadi və sosial vəziyyəti həmişə dövlətin nəzarətindədir. Məsələn, İsveçdə, Norveçdə, Fransada, Böyük Britaniyada və digər inkişaf etmiş Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatıistehsalçılarına böyük güzəştlər edilir, onlar hər tərəfdən dövlət qayğısiləəhatə olunur və hətta bazarda məhsulların reallaşdırılmasında problem meydana çıxanda dövlət münasib qiymətlərlə həmin məhsulları alır və onları yaranmış böhran vəziyyətindən çıxarır. Azərbaycanda da hesab edirik ki, belə bir yanaşmaya ehtiyac vardır. Bunlardan əlavə fikrimizcə bəzi vergi dərəcələri, o cümlədən əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, mənfəətdən ayrımlar əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmalıdır. Məsələn, ƏDV-nin hazırda 18%, aksizlərin bəzi hallarda 85-90% səviyyəsində olması təbii ki, yüksəkdir və sahibkarlığın inkişafına lazımışərait yaratmır. Sahibkarların maliyyəimkanlarını son dərəcə məhdudlaşdırır və gələcək inkişafa mənfi təsir göstərir. Yaxud mənfəət vergisinin 25% müəyyənləşdirilməsi nə dərəcədəəsaslandırılmışdır? Düzdür, Yeni Vergi məəcəlləsində tamamilə haqlı olaraq differensial yanaşmaya yer verilərək bəzi regionlar üzrə mənfəət

vergisini 25-20%, bəziləri üzrə 20-15%, dağ rayonları üzrə isə 10% nəzərdə tutulmuşdu. Regional yanaşma və sosial ədalət baxımından bu düzgün addım idi. Lakin təəssüflər olsun ki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Beynəlxalq Valyuta Fondunun təziqi altında bundan imtina edilərək yenidən vahid tarifə (25%) qayıdıldı. Əlbəttə, buna getmək lazım deyildi və differensial yanaşmanı saxlamaq lazım idi. Əvvəlki tarifə (25%) qayıdılması təbii ki, müəyyən çətinliklər yaradır və onun səviyyəsi əksər regionlar üçün çox yüksəkdir.

Hesab edirik ki, regional yanaşma və tariflərin bir qədər aşağı salınması təkcə mənfəət vergisinin tətbiqində yox, o digər vergi növləri, o cümlədən ƏDV və Aksizlərə də tətbiq edilməlidir. Məsələn, Bakıda fəaliyyət göstərən sahibkarlarla Gədəbəydə və yaxud Şəkiddə fəaliyyət göstərən sahibkarlara eyni (18%) ƏDV-nin tətbiq edilməsi bizim fikrimizcə düzgün deyil. Ətraf rayonlarda, xüsusilə də dağ və dağətəyi rayonlarında ƏDV-nin aşağı salınmasına ehtiyac vardır. Nəzərə alsaq ki, ƏDV-nin ölkədə sahibkarlığın inkişafına təsiri güclüdür və onların maliyyə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır, onda bu labüddür.

Sahibkarlara kömək və iqtisadi inkişafa təkan baxımından vergi növlərindən biri olan sadələşdirilmiş vergi sisteminin də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Birinci növbədə isə istehsal və kommersiya fəaliyyətli vergi ödəyiciləri fərqləndirilməlidir. İstehsal xarakterli sahələrə üstünlük verilməlidir. Bu sahələrə üstünlük verilməsi və vergi güzəştlərinin tətbiqi təbii ki, bu sahələrdə sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Hazırda respublikada buna böyük ehtiyac vardır. İstehsal sahibkarlığına meyl gücləndirilməlidir.

Regional inkişafa təsir göstərən vacib iqtisadi rıçaqlardan biri də ölkədə aparılan qiymət siyasəti və bu əsasda formalaşan qiymət mexanizmidir. Bu iqtisadi rıçaq, məlum olduğu kimi çox böyük təsiredici gücə malik olmaqla cəmiyyətdə iqtisadi və sosial mənafehlərin toqquşma nöqtəsidir, onların tənzimlənməsi vasitəsidir. Bu baxımdan iqtisadi-sosial siyasətdə qiymət mexanizminin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməli və o, Azərbaycan realıqları əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Bu məsələdə təbii ki, regional xüsusiyyətlər ən vacib amillərdən biri kimi əsas götürülməlidir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal sahəsində bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərməlidir.

Belə ki, regionlar üzrə təbii şəraitin, xüsusilə torpaq-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi istehsal

şəraiti və amillərinin kəskin fərqlənməsinə səbəb olur ki, bu da təbii ki, qiymətin əsasını təşkil edən istehsal xərcləri və maya dəyərində öz əksini tapır. Deməli təbii amillərin təsiri altında, yaranan, son dərəcə müxtəlif istehsal şəraitində istehsal edilən məhsullara eyni qiymətin qoyulması və həmin qiymətlər üzrə məhsulların reallaşdırılması elmi cəhətdən düzgün deyil. Bu təbii ki, nisbətən əlverişsiz torpaq və iqlim şəraitində işləyən istehlakçıların mənafeyinə toxunur və onların təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək maliyyə imkanlarını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır. Əksinə, əlverişli təbii faktorlar şəraitində işləyən istehsalçılar və sahibkarlar üçün əlavə imkanlar yaranır. Deməli, qiymət siyasətinin qurulmasında regional yanaşmaya böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə, Azərbaycanda - çox müxtəlif relyef və iqlim qurşağı olan birməkanda bu son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan dövlət, satınalma qiymətlərini müəyyənləşdirərkən regionlar üzrə istehsal şəraitini və bu şəraitdən doğan qiymət amillərini nəzərə almalı (birinci növbədə istehsal xərclərini) və bu əsasda qiymətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir. Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq burada birinci növbədə dağ, dağətəyi və aran zonaları üzrə qiymətlərin differensiaslaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu məqsədlə respublika ərazisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət satınalma qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından 3 qiymət zonasına bölünməsinə məqsəd uyğun hesab edirik. Gələcəkdə bu differensial yanaşma kompleks parametrlər əsasında daha da dərinləşməli və qiymətlər yerli təbii və istehsal şəraitinə uyğun daha konkret formada müəyyənləşdirilməlidir. Çünki təcrübə göstərir ki, differensiasiya nə qədər dəqiq və konkret formada gedirsə və ona uyğun iqtisadi mexanizm qurulursa, nəticələr də bir o qədər yüksək olur. Bu istiqamətdə Avropa ölkələrinin təcrübəsindən istifadəyə böyük ehtiyac var. Dövlət bütün hallarda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qorantı olmalı və onların mənafeyini qorumaqdadır. Fikrimizcə, fermerlər müqaviləyə uyğun dövlətə satdıqları məhsullardan əlavə sərbəst reallaşdırma yolu ilə istehsal etdikləri məhsullara bazarda alıcı tapa bilmədikdə və məhsulların reallaşdırılmasında problem yarandıqda dövlət onları himayə etməli və həmin məhsulların reallaşdırılmasında yardımçı olmalıdır. Yəni bütün hallarda subyektiv əngəllər dövlət tərəfindən aradan götürülməli və kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliği təmin edilməlidir. Məsələn, ABŞ-da məqsədli qiymətlər tətbiqi və digər tədbirlər nəticəsində fermerlərin bütün hallarda gəlirli işləməsi və onun ən əlverişsiz şəraitdə belə müəyyən səviyyədə saxlanması təmin

edilir. İsveçdədəkənd təsərrüfatı məhsullarıistehsalının rentabellişləməsinə və bunun üçün qiymət tənzimləməsinə və hətta fermerlərin gəlirlərinin digər sahələrdəçalışan əmək adamlarının gəlirləriilə müqayisə ediləcək dərəcədə təmin edilməsinə dövlətin iqtisadi siyasətində xüsusi yer verilir. Digər Avropaölkələrində də kənd təsərrüfatıişçilərinin mənafeini qorumaq və onlara təkraristehsal üçün müvafiq şərait yaratmaq üçün təqribən buna bənzər tədbirlər həyata keçirilir.

İstər bütövlükdə, istərsə də regional inkişafda ən başlıca məsələlərdən biri də təbii ki, düzgüninvestisiya siyasəti və qoyulmuşinvestisiyadan səmərəliistifadə məsələsidir. Hazırda qəbul edilmiş Dövlət Proqramında göstərildiyi kimiistər ərazi, istərsə də sahəvi baxımdan investisiya qoyuluşu bir tərəfli aparılır və bu ölkədəəraziüzrə qeyri bərabər inkişafı daha da gücləndirir. Məsələn, son 20 ildəölkəyə qoyulan investisiyaların 85%-dən çoxu Abşeron rayonuna (Bakı-Sumqayıta), sahəvi baxımdan isə 80%-ə qədər təkcə neft sənayesinə qoyulmuşdur. Deməliinvestisiya qoyuluşu istər regional baxımdan, istərsə də sahəvi baxımdan birtərəfli aparılır vəölkədə kompleks inkişafa mənfi təsir göstərir. Əlbəttə, bu yol verilməzdir. Halbuki, Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafıüçün hər cür iqtisadi potensial vəşərait vardır. Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara malik bir ölkədir. Onu bir tərəfliiqtisadiinkişaf edən bəzi neft ölkələrinə bənzətmək olmaz. Azərbaycanda istər müasir sənaye sahələrinin, istərsə dəəksər kənd təsərrüfatı sahələrinin, infrastruktur, turizm və xidmət sahələrinin güclüinkişafıüçün demək olar ki, ideal şərait vardır. Sadəcə bu şəraiti reallaşdırmaq və mövcud iqtisadi - sosial potensialı hərəkətə gətirib ondan səmərəliistifadəni təşkil etmək lazımdır. Deməli, digər sahələrdə olduğu kimiinvestisiya siyasətində də köklü dəyişikliyə ehtiyac vardır vəinvestisiya qoyuluşlarıəsasən regionlara, xüsusən sərhəd regionlarına istiqamətləndirilməlidir. Bu baxımdan, Dövlət proqramında göstərildiyi kimi 2014-2015-ci illərdəölkəiqtişadiyyatına qoyulacaq investisiya qoyuluşunun 60%-nin regionlara (Bakı-Sumqayıt regionundan kənara) istiqamətləndirilməsiçox müsbət haldır və bu proses gələcəkdə də davam etdirilməlidir. Bu, regionlarda iqtisadi və sosial inkişafda canlanmaya səbəb olardı və onların mövcud potensialından genişistifadəyəşərait yaradardı. Fikirimizcə, bu məsələlələrdə sərhəd rayonları xüsusi diqqətdə olmalıdır. Bu rayonların iqtisadi və sosial inkişafına ayrılan vəsait sürətlə artırılmalıdır. Xüsusən xariciinvestorların bu rayonlara istiqamətləndirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu regionların iqtisadi və

sosial canlanması ilə yanaşı, onların xarici əlaqələrinin güclənməsi. Dünya iqtisadi inteqrasiyasına qoşulması üçün əlverişli şərait yaratmış olardı. Xarici kapital bizcə bu sahədə ən güclü vasitədir və müasir səviyyədə inkişaf deməkdir. Bu isə hər bir region üçün son dərəcə vacibdir. Sərhəd rayonlarında iqtisadi və sosial inkişafın sürətləndirilməsi həm də sərhədlərimizin gücləndirilməsi deməkdir, əhalinin digər region və şəhərlərə axınının qarşısının alınması deməkdir. Bu xüsusən indiki dövrdə, erməni təcavüzünə məruz qaldığımız bir dövrdə son dərəcə vacibdir. Sərhəd rayonlarımız nə qədər güclü inkişaf edərsə, infrastruktur sərhədlərdə nə qədər güclü olarsa, sərhədlərimiz də bir o qədər güclü və daha etibarlı qorunmuş olar.

Regionlara, o cümlədən sərhəd rayonlarına investisiya qoyuluşları sahəsində verilən üstünlüklərdən danışarkən təbii ki, kredit verilməsi şərtlərində müəyyən güzəştlər olmalı və bu rayonlara əsaslı maliyyə yardımı edilməlidir. Bu məqsədlə əvvəla istər dövlət, istərsə də özəl maliyyə mənbələrindən bu rayonlara ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmi əsaslı surətdə artırılmalı, ondan səmərəli istifadə təmin edilməlidir. İkinci, kredit verilməsində ciddi güzəştlər edilməli və hətta bəzi strateji rayon və sahələrin inkişafına dövlət tərəfindən ya faizsiz, ya da cüzi faizlərlə uzun müddətli (15-20 ilə) kreditlər verilməsi məqsədə uyğun olardı. Hazırda kreditlərin verilməsi şərtlərində və mexanizmində, ödəniləcək faizlərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, geri qaytarılmasında və digər sahələrdə müəyyən nöqsanlar vardır ki, bu da regionların sosial-iqtisadi inkişafına öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Bu baxımdan bizim fikrimizcə birinci növbədə kredit verilməsi şərtləri və mexanizmi əsaslı surətdə sadələşdirilməli, bürokratik əngəllər aradan götürülməli və sahibkarlara təmənnasız lazımı köməklik edilməlidir. İkincisi, hazırda tətbiq olunan 7% ödəmə dərəcələrinin ən azı 2 dəfə azaldılmasını məqsədə uyğun hesab edirik. Bu, ölkədə sahibkarlığın, xüsusilə kənd rayonlarında fəaliyyət göstərən sahibkarlığın inkişafına böyük kömək olardı. Ümumiyyətlə, kənd rayonlarına və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan kənd sahibkarlarına güclü maliyyə yardım olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, onların istehsal şəraiti mürəkkəbdir, istehsalın özünün spesifik xüsusiyyətləri var və istehsalın nəticəsi müəyyən dərəcədə təbii proseslərdən asılıdır. Deməli kənd sahibkarlarına xüsusi diqqət və kömək lazımdır. Kənddə sahibkarlığın inkişafı elə regionların inkişafı deməkdir, kəndin sosial problemlərinin həlli deməkdir. Ona görə də ölkənin kredit siyasəti və kredit

mexanizmində müasir Azərbaycan reallağına uyğun əsaslı dəyişiklik aparılmalı və ölkədə sahibkarlığın və birinci növbədə kənddə sahibkarlığın inkişafına geniş meydan verilməlidir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının ən başlıca məsələlərindən biri də rayonlarda müasir tələblər baxımından istehsal və sosial infrastrukturların yaradılması məsələsidir. Bu sahədə də hazırda respublikanın regionları arasında çox qeyri-bərabərlik vardır. Əsas infrastruktur potensialı Bakı-Sumqayıtda cəmləşmiş və digər regionlarda bu məsələnin inkişafı çox pis vəziyyətdədir. Belə ki, əksər regionlarda istər iqtisadi, istərsə də sosial obyekt və xidmət sahələrində çox pis inkişaf etmiş və müasir dünya sivilizasiyasından müqayisə olunmaz dərəcədə aşağıdır və bəzən bir növ orta əsrləri xatırladır. Xüsusilə, ucqar dağ rayonlarında vəziyyət məhz belədir. Müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının geniş inkişaf etdiyi, kompüter və internet xidmətlərinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə bizim çox rayonlarımızda adı sosial obyektlər, münasib yollar və xidmət servisi belə yoxdur. Qaz, işıq, su təminatı pisdır. Bəzi dağ kəndlərimiz bir növ müasir sivilizasiyadan kənarda qalmışdır. Əlbəttə, bunlar çox pisdır və insanların formalaşmasında, ümumi inkişaf səviyyəsi və psixologiyasında kəskin fərqlərə səbəb olur.

Müasir iqtisadi infrastruktur olmaması istehsal olunan məhsulların vaxtında istehlakçıya çatdırılmasına, onların uzun müddət reallaşdırıla bilməməsi üzündən keyfiyyətin itirilməsinə, müasir estetik zövqü oxşayan formada məhsulların qablaşdırıla bilməməsi, müasir emal sənaye müəssisələrin olmaması səbəbindən istehsal olunan xammal məhsulların lazımi səviyyədə emalı həyata keçirilə bilmir, ümumi inkişaf tsikli pozulur. İnfrastrukturun həddən artıq zəif olması üzündən istər emal olunan məhsulların, istərsə də xammal məhsulların vaxtında daxili və xarici bazara çatdırıla bilməməsi nəticə etibarilə istər ayrı-ayrı müəssisələr üzrə, istərsə də bütövlükdə regionlar üzrə iqtisadi səmərəliliyi aşağı salır və ümumi inkişafa mənfi təsir edir.

Heç də təsadüfi deyil ki, Qərbi ölkələri bir sahə üzrə istehsalı planlaşdırarkən birinci növbədə o sahəyə xidmət edən infrastruktur kompleksini planlaşdırır və onun tikilməsini təmin edirlər. Bu belə də olmalıdır. Çünki, müasir infrastruktur olmayan yerdə istehsal nə qədər güclü olsa belə o lazımi səmərə verə bilməz. Məhz infrastruktur istehsalı tamamlayan, onu müasir tədbirlər baxımından formalaşdırıb istehlakçıya çatdıran vacib bir xalq

təsərrüfatı sahəsidir. Bu sahə nə qədər güclü və müasirdirsə, son nəticə də bir o qədər yüksək olur. Bununla belə infrastruktur tək iqtisadi inkişaf və səmərə baxımından yanaşmaq lazım deyil. Müasir infrastruktur həm də insanların mədəni inkişafı və kənddə inqilabdır, sivilizasiyadır, kəndlə şəhərin yaxınlaşmasının vacib ünsürüdür. Ona görə də bu məsələyə Azərbaycanda iqtisadi və sosial mühitin inqilabi dəyişdirilməsinin ən vacib tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Azərbaycan kəndi və kənd əhalisi buna böyük ehtiyac hiss edir. Bunu məqsədlə birinci növbədə bu sahəyə ayrılan maliyyə vəsaiti əsaslı surətdə artırılmalıdır. Xüsusilə, dövlət maliyyələşməsinə, xarici investisiyaların bu sahəyə istiqamətləndirilməsinə böyük zərurət vardır. İkincisi, kənd sahibkarlarına, yerli bələdiyyələrə bu istiqamətdə iş görmək üçün lazımı şərait yaradılmalıdır, bütün bürokratik əngəllər aradan götürülməli və yuxarıda deyildiyi kimi kredit siyasətində regionlara əsaslı güzəştlər nəzərə tutulmalıdır. Üçüncüsü, kəndlərin işıq, qaz, telefon və rabitə qovşaqları təminatı əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmalı, informasiya telekommunikasiya və xidmət servisi işlərinin təşkili sürətləndirilməlidir.

Aparılan araşdırmalardan görünür ki, regional fərqlər həm də özünü regionlar üzrə əmək haqqının səviyyəsində, adambaşına düşən ailə büdcəsinin həcmində özünü kəskin surətdə göstərir [19, 23, 33]. Belə ki, işsizliyin geniş xarakter aldığı region və rayonlarda digər sahələrdə olduğu kimi əmək haqqı və real gəlirlərin həcmi Bakı-Sumqayıt rayonuna nisbətən çox aşağıdır.

Göründüyü kimi fərqlər böyükdür və bu birinci növbədə regionlarda iş yerləri, əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunma dərəcəsi və işsizliyin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bakıda nisbətən işsizlik səviyyəsi aşağı olduğuna, əsasən iş yerləri burada cəmləşdiyinə görə (hərçənd burada da elə yüksək deyil) əmək haqqının səviyyəsi də burada nisbətən yüksəkdir. Əlbəttə, bu yaxşı hal deyil və göstərir ki, işsizlik dərəcəsi həddən artıq yüksəkdir. Təqribən digər regionlarda da eyni vəziyyətdir. Hətta bəzi dağ rayonlarında demək olar ki, əhali bütövlükdə işsizdir (şəxsi həyatı təsərrüfat nəzərə alınmazsa). Ona görə də regionlar üzrə ailə büdcəsi kəskin surətdə fərqlənir, əhalinin tədiyyə qabiliyyəti son dərəcə aşağıdır və təbii ki, bu da özünü aşağı həyat səviyyəsində göstərir. Ona görə də ölkədə ümumi inkişafı sürətləndirmək, regionlar üzrə ailə büdcəsindəki kəskin fərqlərin aradan götürülməsi və müəyyən dərəcədə yaxınlaşdırılması üçün birinci növbədə bütövlükdə ölkədə, o cümlədən

dağrayonlarında iş yerlərinin açılması və əhalinin işlə təmin edilməsi lazımdır. İş yerləri açılmalıdır ki, iş qabiliyyətilə həliictimai faydalı əməyə cəlb edilsin, maaş alsın və ailə büdcəsi artsın. İş yerlərinin olması üçün isə yeniiqtisadi və sosial obyektlərin tikilib işə salınması, yerli resursların hərəkətə gətirilməsi, infrastruktur və serviz xidmətlərinin genişləndirilməsi son dərəcə vacibdir. Bu məqsədlə istər dövlət xətti ilə, istərsə də özəl sektor xətti ilə regionlara güclü kapital qoyuluşuna böyük ehtiyac vardır. Sahibkarlığın inkişafında bütün bürokratik əngəllər aradan qaldırılmalı, sahibkarlığın inkişafını tənzimləyən hüquqi baza və qanunlar son dərəcə sadələşdirilməli və sahibkarlığa meydan verilməlidir.

Ailə büdcəsi və əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsindəki regional fərqlərdən və bu fərqlərin inkişaf yolu ilə aradan götürülməsi və ölkədə əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülməli tədbirlər sistemindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, regionlara, xüsusilə dağ rayonları və kəndlərinə ixtisaslaşmış işçi qüvvəsi cəlb etmək, onların orada işləməsi üçün stimullar yaratmaq məqsədilə bizim fikrimizcə əmək haqqı sistemində differensial yanaşmaya böyük ehtiyac vardır. Yəni, eyni iş müqabilində əmək haqqının hesablanması region əmsalları tətbiq edilməlidir. Fikrimizcə dağ kəndləri və sərhəd rayonlarında işləyən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə paytaxt və mərkəz rayonları ilə müqayisədə verilən əmək haqqının səviyyəsinə azıkinin birə (2:1) nisbətində olmalıdır. Bu baxımdan bizə görə respublika ərazisi və regionlarının bir birindən kəskin sürətdə fərqləndiyini nəzərə alaraq mütəxəssis kadrlara əmək haqqı müəyyənləşdirilməsində azı 4 qrup region əmsalının tətbiqi məqsədə uyğun olardı (dağ və sərhəd kəndləri, dağətəyi, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Kür-Araz ovalığında yerləşən isti-aran kəndləri və yerdə qalan digər rayonlar). Məncə, bu həm sosial ədalət baxımından, həm məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə yerləşdirilməsində stimullar yaratmaq baxımından, həm də keyfiyyət baxımından düzgün addım olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqı sistemində regional əmsallardan istifadə hələ Sovet dövründə geniş tətbiq olunurdu. Məsələn, ölkənin Uzaq Şərq, Şimal rayonlarında istehsal və yaşayış şəraiti çox sərt olduğuna, mərkəzdən çox uzaqlarda yerləşdiyinə və sosial inkişaf baxımından aşağı səviyyədə olduğuna görə bu regionlarda işləyən istər mütəxəssis, istərsə də adi işçilərə əmək haqqı hesablanması regional əmsallardan istifadə olunmaqla hər nə dərəcə sosial güzəştlər edilirdi. Təbii ki, köhnə SSRİ-nin varisi olan Rusiyada həmin qayda yenə də tətbiq olunur

vəəksinəiqətisadi-sosial siyasətdə differensiasiya daha da genişlənir. Düzdür, Azərbaycan Rusiya deyil, o kiçik bir ölkədir. Lakin yuxarıda deyildiyikimi təbii iqlim şəraiti və iqtisadi resurslara görə onun regionları bir-birindən əsas surətdə fərqlənirlər.

Ümumiyyətlə, təcrübə göstərir ki, bütün məsələlərdə differensial yanaşma daha məqsəduyğundur və bir qayda olaraq müsbət nəticə verir.

Regionlar üzrə iqtisadi sosial inkişafa differensial yanaşma təbii ki, regionların iqlisadiyyatında həmdə əsaslı struktur dəyişiklikliyinə səbəb olacaqdır. Belə ki, hər bir region hər-yerli iqtisadi potensial, həm struktura, həm həcm və istehsal xarakterinə görə bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Məhz bu fərqlənməyə uyğun olaraq, istehsal strukturu formalaşmalı və inkişaf etməlidir. İstehsal strukturun formalaşmasında sahələr və regionlar üzrə ixtisaslaşma təbii ki, xüsusi rol oynayacaqdır. Çünki iqtisadi strukturun formalaşdırılması və inkişafında əmək bölgüsünün ən vacib növlərindən biri olan ixtisaslaşma probleminin düzgün həlli ən vacib şərtlərdən biridir. Xüsusilə iqtisadiyyatı aqrar xarakterli regionlarda ixtisaslaşmanın istehsal strukturunun formalaşmasında roludaha böyükdür. Təsədüfi deyil ki, kənd rayonlarının əksəriyyətində iqtisadi struktur bir-birindən fərqlənir və inkişaf səviyyəsi müxtəlifdir. Əlbəttə, bu belədə olmalıdır. Söhbət hər bir regionda yerli potensiala uyğun səmərəli iqtisadi struktur, intensiv inkişaf və yüksək həyat səviyyəsindən gedir. İqtisadi struktur siyasəti elə aparılmalıdır ki, birinci növbədə yerli iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəyə imkan versin, ikinci növbədə regionda məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafı təmin edilsin, üçüncüsü ölkənin digər regionları ilə düzgün inteqrasiya olunsun, dördüncüsü regionlarda sosial sferanın inkişafına təkan versin. Ona görə də hər bir ölkənin iqtisadi-sosial inkişaf proqramı hazırlanarkən istehsal struktur siyasətinə düzgün diqqət yetirilməli və ümumi iqtisadi siyasətin vacib tərkib hissəsi olmalıdır. Strukturlar arasında düzgün iqtisadi münasibətlər qurulması, birinin inkişafının digərinin inkişafına təkan verməsi və onu tamamlaması regionda məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafının təmin edilməsi deməkdir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal sahələri ilə bəzi məhsulları emal edən infrastruktur arasında iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması son dərəcə vacibdir. Əməl sənaye sahələri, sosial infrastruktur və aqrar xidməti elə təşkil edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalın genişlənməsinə kömək göstərsin, onun inkişafını stimullaşdırsın.

Bu baxımdan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yenidən təşkili və xüsusi Aqrolizinq xidmətinin yaradılması haqqında xüsusi Prezident fərmanının verilməsi şübhəsiz böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kənd təsərrüfatında mövcud problemlərin həllində, kənd təsərrüfatı ilə kənd təsərrüfatına xidmət edən istehsal və xidmət sahələri arasında intensiv iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, kənd əməkçilərinə və fermerlərə öz istehsalını yenidən qurmağa və inkişaf etdirməyə böyük kömək edəcək və təbii ki, müəyyən struktur dəyişiklikliyinə səbəb olacaqdır. Şübhəsiz bu işdə strateji sahələrə xüsusi diqqət yetiriləcək və onların digər sahələrin inkişafına təsiri artmış olacaqdır. Fikrimizcə, hər bir rayonda rayonun relyef, iqlim şəraiti və istehsal istiqamətinə (ixtisaslaşmaya) uyğun olaraq yüksək səviyyədə Aqroserviz xidməti təşkil edilməlidir. Hətta lazım gəldikdə rayon daxilində mikro səviyyəli Aqroserviz təşkilatlarının yaranmasına ehtiyac vardır. Belə differensiasiya işlərin daha yüksək səviyyədə qurulmasına şərait yaradardı. Məsələnin bu şəkildə qoyulduğu təbii ki, yerli iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etməklə yeni istehsal strukturlarının yaranmasına təkan verərdi. Çünki hazırda lazımi aqroserviz xidmətlərinin olmaması üzündən bəzi istehsal sahələri inkişaf edə bilmir, istehsal strukturu yerli potensiala uyğun formalaşmır və regional inkişaf səviyyəsi aşağı düşür. Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq struktur siyasəti və dəyişmələrinin ən vacib amillərini təsnifləşdirsək, onlar bunlardır: 1) yerli potensialdan səmərəli istifadənin təşkili; 2) intensiv inkişaf və yüksək iqtisadi səmərə; 3) istehsal sahələri arasında düzgün iqtisadi münasibətlərin qurulması və kompleks inkişaf; 4) infrastruktur və sosial sferanın əsaslı inkişafı; 5) yüksək məşğulluq və əmək ehtiyatlarının ictimai faydalı əməyə cəlb edilməsi; 6) ölkə iqtisadiyyatına düzgün inteqrasiya; 7) regionlarda yüksək sosial inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi və s.

Göründüyü kimi regional siyasət bir növ struktur siyasətini müəyyənləşdirir və struktur siyasəti isə öz növbəsində regional siyasəti tamamlayır və inkişaf etdirir. Yəni hər iki siyasət forması ümumi iqtisadi siyasətin vacib tərkib hissəsi olub, biri digərinin həyata keçirilməsi üçün şərtidir.

3.2. Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət disparitetinin aradan qaldırılması yolları

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün ilknövbədə onlara lazım gələn

maddi-texnikiresurslarınqiymətləritənzimləməli, dahadoğrusu, həminresurslarınaşağıqiymətlərləonlarasatışitəminolunmalıdır. Fikrimizcə, aqrar-sənaye kompleksi sistemindəfəaliyyətgöstərənsahibkarlarıüçünmaddi-texnikiresurslarınucuzlaşdırılmasıməqsədiilətenzimləməsiyasəti həyata keçirilməlidir.

Bu, ondanirəligəlirki, sonillərkəndtəsərrüfatıməhsullarınınistehsalınaçəkilənxərclərinstrukturundamaterialməsariflərininxüsusiçəkisixeyliartmışdır. Məsələn, 2009-cuilləməqayisədə 2014-cüildəbitkiçilikməhsullarınınistehsalınaçəkilənməsariflərinstrukturundamaterialməsariflərininxüsusiçəkisi 56,4 %-dən 60,0 %-əqədərartmışdır.

Həmindövrdəmaterialməsariflərininözününstrukturununtəhliligöstərirki, toxumvəməkmateriallarınaçəkilənməsariflərininxüsusiçəkisi 22,5 %-dən 23,2 %-ə, yeminxüsusiçəkisi 17,2 %-dən 19,5 %-əqədərartmışdır.

Birtərəfdənkəndtəsərrüfatıməhsullarınıninsatışızamanımeydanaçıxanproblemlər

(istehsalçılarınyerliemalmüəssisələrinininhisarçımövqeləriiləqarşılaşmaları, özməhsullarınıəlverişlibazarlardareallaşdırmaqimkanalırınınmövcudolmamasıvəs.), başqabirtərəfdənəsə,

məhsullarınınistehsalınaçəkilənməsariflərininartmasıistehsalçılarınəgeniştəkraristehsalihəyata keçirməkdənötrükifayətgədərgəlirəldətməyəimkanvermir.

Beləşəraitdəqiymətlərdədəözstimullaşdırıcıfunksiyasınıyerinəyetirmir.

Onagörədəhesabedirikki, ölkəninaqrar-sənaye kompleksi sistemindəfəaliyyətgöstərənsahibkarlarınqarşılaşdıqlarıbuçətinliklərnəzərəalınmaqladövləttərəfindənqiymətləritənzəimlənməsiməqsədiləkomplekstədbirlərişlənibhazırlanmalıvəhəyata keçirilməlidir. Bütədbirlərsisteminəaşağıdakılarıaidetməkolar:

-

emalmüəssisələriiləhəminemalmüəssisələrininyerləşdiyierazidəkəndtəsərrüfatıməhsullarınınistehsalıləməşğulolansahibkarlararasındaqiymətlərinmüəyyənləşməsizamanımeydanaçıxanmünasibətlərinaraşdırılması,

məhsullaraqiyətlərinformalaşması zamanınınhisarçı (diqtəedici)

mövqetutanemalmüəssi-

sələrinininhisarçılığınıaradanqaldırmaqdanötrühəminməhsullarınınminimumalışqiymət

səviyyəsinin qanunvericilik yolu ilə təsbit olunması; kənd təsərrüfatı məhsullarının təsbit olunmuş minimum alış qiymət səviyyəsindən aşağı qiymət məhsulları ilə əməli müəssisələrinə qarşı inzibati xarakterli tədbirlərin tətbiq olunması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə olunan maddi-texniki resursların dövlətin maliyyə imkanları daxilində istehsalçıların güzəştli qiymətlərlə satışının təşkili;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara aqro servisi xidməti göstərən təşkilatların göstərdikləri xidmətin qiymətinin həmin təşkilatların geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanlarını əzəralınmaqla yuxarıdan məhdudlaşdırılması;

- yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına onların istehsal etdiyi məhsulların əhəmiyyətliyinə əzəralınmaqla, dövlətin maliyyə imkanları daxilində yardım-ların göstərilməsi;

xarici ölkələrdən ölkəmizin bazarlarına daxil olan istehsalçıların müqayisə dəyərli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün onların subsidiyaların, dotasiyaların və subvensiyaların verilməsi;

- xarici ölkələrdən istehlakçıların tələblərinə cavab verməyən məhsulların ölkəmizin bazarlarına daxil olmasının qarşısının alınması; bu onların dən pinq qiymətlərinə öz məhsullarını reallaşdırılmasının qarşısını ala bilər və yerli istehsalçıların məhsullarına daxil bazar da formalaşan qiymət səviyyələrinin yüksəlişinə gətirib çıxarmağa imkan verər.

Sadəcə tədbirlərin sisteminin həyata keçirilməsi ölkənin aqrar-sənaye kompleksi sisteminə formalaşmış qiymət uyğunsuzluğunun aradan götürülməsinə imkan verməklə yanaşı, aqrar-sənaye kompleksi sisteminə bazar münasibətlərinin dərinləşdirilməsinə və sözügedən bölmədə sahibkarlığın inkişafına güclü təkan verə bilər.

Qiymət uyğunsuzluğunun aradan götürməkdən ötrü tənzimlənmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı ona çalışmaq lazımdır ki,

bazar mexanizmi əsasında inkişafı iqtisadi inkişafın strateji əsasları ilə qaydalsın.

Bu cür inkişafın təmin olunmasında yeni formalaşdırılacaq qiymətlərdən və tətbiq olunan qiymət sisteminə çox şey asılıdır.

sistemii ləsnayesahələr arasında qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması məqsədi ilə əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif qiymət növlərinin biri-birilə əlaqəli şəkildə təbii cəhətdən qurulmuşdur.

Əvvəldən əzərdən keçirdiyimiz qiymətlər ləyanası, aqrar-sənaye kompleksi sistemində məqsədli, asan və girov qiymətləri də təbii qolunmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, əslində, bu qiymət növlərini təbii qətimdən mümkün deyil.

Məqsədli qiymət geniş təkrar istehsalı həyata keçirilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə həmin məhsulların istehsalatından ötrü lazımgələn istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında paritetliyi təmin olunmasına imkan verən qiymətdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarına formalaşan qiymətlər geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə imkan vermədikdə dövlət istehsalçıları verdiyi dotasiyalar, subsidiyalar və subvensiyalar vasitəsilə onların qiymətlərinin məqsədli qiymət səviyyəsinə çatdırılmalı və istehsalçıları geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından əlverişli şərait yaratmalıdır.

sisteminin reallaqların əzəralınmaqla qiymət uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması, eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət qiymət tənzimlənməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması, bu sahədə həmdə bazariqtisadiyyatının inkişaf etdiyi xarici ölkələrə təcrübəsinə öyrənməyi tələb edir.

Bazariqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrə aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturların məhsullarına qiymət-əmələgəlməsi haqqında danışarkən qeyd etməklə lazımdır ki, həmin ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət əmələgəlməsinin müasir konsepsiya sında qiymətlərin formalaşdırılmasına, onların tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsinə əzərdə tutulur.

Tədqiqat göstərir ki, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində dövlət aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməyə küçün qiymətlərinə aşağı və yuxarı səviyyələ

rinimüəyyənləşdirir,

sahibkarlarairəlicədən müəyyənləşdirilmiş konkret növməhsullar üzrə dotasiya və kompensasiyaların verilməsinin həyata keçirir və bu,

müxtəlif ölkələr üzrə müxtəlif səviyyələrdə dəyişir.

Məsələn,

əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatın daxil olan ölkələr üzrə

2010-2014-

cüillər ərzində ortaq hesablara kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına ayrılan subsidiya-

ların və dotasiyaların məbləği 272563 mln. dollar təşkil etmişdir ki,

buda həmin ölkələrdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin 35%-

nə bərabər olmuşdur.

Həmin illər ərzində ortaq hesablara göstəricinin səviyyəsi Avropa İttifaqının daxil olan ölkələr üzrə 115330 mln. dollar və yaxud 39 %, Amerika Birləşmiş Ştatları üzrə 55433 mln. dollar və yaxud 25 %, Avstraliya üzrə 1135 mln. dollar və yaxud 6 %, Kanada üzrə 9709 mln. dollar və yaxud 18 %, Yaponiya üzrə 53809 mln. dollar və yaxud 61 %, Cənubi Koreya üzrə 18935 mln. dollar və yaxud 66 %, Meksika üzrə 4515 mln. dollar və yaxud 15 %, Yeni Zelandiya üzrə 77 mln. dollar və yaxud 1 %, Çexiya üzrə 849 mln. dollar və yaxud 24 %, Macarıstan üzrə 1151 mln. dollar və yaxud 23 %, İslandiya üzrə 161 mln. dollar və yaxud 67 %, Norveç üzrə 2511 mln. dollar və yaxud 67 %, Polşa üzrə 2584 mln. dollar və yaxud 19 %, Slovakiya üzrə 984 mln. dollar və yaxud 25 %, İsveç üzrə 7707 mln. dollar və yaxud 23 % təşkil etmişdir. Sadalanan bütün ölkələr üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların müdafiə məqsədilə ayrılan vəsaitlərində daha çox hissəsi qiymətlərin tənzimlənməsi və yaxud müdafiəsinə qədər ayrılır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında 2009-2014-cü illər ərzində aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların müdafiə məqsədilə ayrılan maliyyə vəsaitinin məbləği 182,8 mlrd. dollar təşkil edir (hər il üçün 22,9 mlrd. dollar). Bu, həmin ölkədə 2008-2013-cü illər ərzində ayrılan vəsaitdən 80,1 mlrd. çoxdur və həmin vəsaitlərin çərisində əvvəlki illərlə müqayisədə qiymətlərin tənzimlənməsinə və yaxud müdafiə olunmasına vəsaitlər 2 dəfədən çox artmışdır. Deməli, inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı müdafiə tədbirlərinə inkişaf etməyən, əksinə daha da güclənir və bu,

daha hərtərəfli düşünülmüş və çevik tənzimləmə mexanizmi işləyib hazırlamağı tələb edir. Bu proses qeyd olunanlar layanaşır və həmdə maliyyə vəsaitləri tələb edir.

Bazariqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin döşahibkarlarının istehsal etdiyi məhsulların qiymətlərini tənzimləmək məqsədilə dövlət in ver diyi sub si di ya lar ın və əlavə ödəmələrin ay rı-ay rı kənd təsərrüfatı məhsul-lar ın nı q i y m ə t l ə r i n d ə t u t d u ğ u x ü s u s i ç ə k i m ü x t ə l i f s ə v i y y ə l ə r d ə d ə y i ş i r. M ə s ə l ə n, a p a r ı l a n a r a ş d ı r m a l a r g ö s t ə r i r k i, 1994-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşki-lat ın a d a x i l o l a n ö l k ə l ə r d ə i s t e h s a l o l u n a n b u ğ d a n ı n q i y m ə t i n d ə d ö v l ə t i n v e r d i y i s u b s i d i y a n ı n v ə ö d ə m ə l ə r i n x ü s u s i ç ə k i s i 48 % t ə ş k i l e t m i ş d i r. B u g ö s t ə r i c i n i n s ə v i y y ə s i s ö z ü g e d ə n t ə ş k i l a t a d a x i l o l a n ö l k ə l ə r d ə d ü y ü z r ə 86 %, b i t k i y a ğ ı ü z r ə 24 %, ş ə k ə r ü z r ə 48 %, s ü d ü z r ə 62 %, m a l v ə d a n a ə t i ü z r ə 36 %, d o n u z ə t i ü z r ə 22 %, q u ş ə t i ü z r ə 14 %, q o y u n ə t i ü z r ə 45 %, y u n ü z r ə 10 %, y u m u r t a ü z r ə i s ə 14 % t ə ş k i l e t m i ş d i r. B ü t ö v l ü k d ə s a d a l a n a n m ə h s u l l a r ü z r ə h ə m i n i l d ə d ö v l ə t i n v e r d i y i s u b s i d i y a l a r ı n v ə ə l a v ə ö d ə m ə l ə r i n m ə b l ə ğ i h ə m i n m ə h s u l l a r ı n d ə y ə r i n i n 43 %-n i t ə ş k i l e t m i ş d i r.

Bazariqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinə müxtəlif yollarla müdaxilə olunması baxmayaraq, qiymətlərin ədəd bazarının mühüm ələtikimi qalmaqda davam edir. Bu, on a g ö r ə b e l ə d i r k i, q i y m ə t l ə r ə v v ə l c ə t ə l ə b v ə t ə k l i f i n t ə ş k i l i a l t ı n d a b a z a r d a f o r m a l a ş ı r.

Dövlət bazariqtisadiyyatı şəraitində əslində qiymətə mələgəlmə siyasəti deyil, kənd təsərrüfatı və aqrar məhsulların istehsalının lazımı həcməldə və nisbətəldə istehsalı üç ü n i l k i n i q t i s a d i ş ə r a i t y a r a d a n a q r a r b a z a r ı n t ə n z i m l ə n m ə s i s i y a s ə t i n i h ə y a t a k e ç i r i r.

Bu zaman, q i y m ə t ə s l i n d ə t ə n z i m l ə m ə o b y e k t i k i m i d e y i l, t ə n z i m l ə m ə n i n m ü h ü m v a s i t ə s i k i m i i s t i f a d ə o l u n u r.

Bazariqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə dövlət təmsil edən tənzimləyici orqanlar bazar qiymətə mələgəlməsinə əsaslı şəkildə müdaxilə etmədən, b a z a r q i y m ə t ə m ə l ə g ə l m ə s i n i n ə s a s l a r ı n ı d a ğ ı t m a d a n t ə n z i m l ə n m ə n i l ə h ə y a t a k e ç i r i l r ə k i, i s t e h l a k ç ı l a r ı n ğ e n i ş t ə k r a r i s t e h s a l ı h ə y a t a k e ç i r m ə k b a x ı m ı n d a n m a r a q l ı o l d u q l a r ı ğ ə l i r l i l i k s ə v i y y ə s i t ə m i n o l u n s u n.

Bu üçün müxtəlif ölkələrdə və ölkələr qrupunda fərqli sistemlərə malik qiymətlərin formalaşması siyasəti həyata keçirilir.

Bizim ölkəmizdə qiymətlərin tənzimlənmədiyi indiki şəraitdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə və yaxud ölkələr qrupunda bu zaman aqədər mövcud olmuş qiymət tənzimləməsi siyasətinin mexanizmlərinin inəçıqlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Belə mexanizmlər haqqında təsəvvürlər əmalikolmaqla aqrar-sənaye kompleksi sistemi ilə iqtisadiyyatın başqasahələr arasında formalaşmış qeyri ekvivalent təmtəmə bəd iləsinin qarşısını almaq və qiymət uyğunsuzluğunu aradan götürmək mümkündür.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymət tənzimlənməsi, qiymət siyasəti Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı konkret olaraq aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

Bu ölkənin kənd təsərrüfatına zəruri hər il təhsalın rənə təbəlliyinin minimum səviyyəsinin təmin olunması a imkan verən qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü proqramını işləyib hazırlayır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı gözlənilmədiyi vaxtda, daha doğrusu, təklif tələbi qabaqladıqda bazar qiymətlərinin səviyyəsi irəli cədən müəyyənləşdirilmiş hədədə nəşəğı düşən zaman dövlət fermerlərdən məhsulların böyük miqdarda alışı həyata keçirir və müəyyən haqq müqabilində onları saxlanılmasını həyata keçirir.

Dövlət fermerlərdən buyu ollatədarükətdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını bazar qiymətlərinin yüksəliş zamanı bazara çıxarmaqla təklifi artırır və beləliklə də qiymətlərin səviyyəsinin azaldılmasına,

əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə şərait yaradır.

Buna ehtiyac olmadıqda isə,

dövlət fermerlərdən tədarük edilmiş məhsulların ixracı haqqında birləşdirilmiş qərar qəbul edir.

Bu ölkədə qeyd olunanlar layənəş, əhalinin az təminatlı təbəqələrinə, uşaq bağçalarına, məktəblərə bərsıra ərzaq məhsullarının pulsuz verilməsi həyata keçirilir və yaxud tələbingen işləndirilməsi proqramı reallaşdırılır.

İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkəsi olan ABŞ-də bir neçə onilliklərdə, rəsmi olaraq inövmüdəfiə qiymətləri təbii qolunur: məqsədli qiymətlər; girov qiymətləri və yaxud girov dərəcələri.

Məqsədli qiymətlər – bəzən onları təminatlı qiymətlərdə adlandırırırlar – daha çox əhəmiyyət kəsb edən məhsul növlərinə təbii qədilir.

Bu qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalınsərf olunan məsrəflərin bərpasına və

müəyyən məbləğdə mənfəətəldə edilməsinə yönəldilmişdir. ABŞ-da fermerlərin istehsal etdiyi məhsulların reallaşdırılması bazar qiymətləri ilə həyata keçirilir və həmin qiymətlər məqsədli qiymətlərdən böyük, ondan kiçik və ya onabərabər olub bilər. Bu ölkədə əlaqədar dövlət orqanları tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətlərinə ciddi şəkildə müəşahidəsi aparılır və ilin axırında məqsədli qiymətlə reallaşdırma qiyməti arasındakı fərqi bir neçə onilliklərdir ki, dövlət tərəfindən fermerlərə ödənilir. Bu, əlbəttə, özəmə baş verir ki, məhsulların reallaşdırıldığı bazar qiymətinin səviyyəsi məqsədli qiymətin səviyyəsindən kiçik olsun. Beləliklə, reallaşdırma qiymətinin səviyyəsinin məqsədli qiymətlə müqayisədə aşağı olması səbəbindən fermerin dövlət tərəfindən əldə etdiyi kompensasiya ödəmələri sayəsində həmin ölkələr in fermerlərinin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanını təmin olunur və məqsədli qiymətinə üçün reallığa çevrilir.

Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələrdə isə bir qədər başqa qiymət mexanizmi fəaliyyətədir.

Birliyə daxil olan ölkələrdə istehsal ölçülərinə görə orta və iri fermerlərin müəyyən gəlirlilik səviyyəsinə təminat verən məqsədli və ya xüdə rəlicədən müəyyən edilən qiymətlər müəyyənləşdirilir.

Bu ölkələr qrupunda minimal qiymətlər funksiyasını müdaxilə və ya xüdə intervensiya qiymətləri yerinə yetirir.

Bazar qiymətləri bu qiymətlərdən aşağı düşənzəməndə dövlətə də rüktəşkilatları məhsulları fermerlərdən tədarük edirlər.

İrəlicədən müəyyənləşdirilmiş qiymətlər həyata keçiriləndə dövlətə də rüktəşkilatları bazar qiymətlərinə qeyd olunmuş minimum səviyyədən aşağı düşməsinin qarşısını alantəsirli vasitə kimi istifadə olunur.

Bazarı iqtisadiyyatının inkişafı üçün ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətə mələgəlməsinə xüsusiyyətlərinə məqsədli qiymətlərin təsərrüfatilinin ayrı-ayrı

ayrı ayrı üzrə onları inkişaf səviyyəsinin 10 %- in həddində differensiallaşdırılması da ədə edilir.

Qiymətlərin differensiallaşdırılması rəalizə olunmuş məhsulların bilavasitə təsərrüfatda

xlanılmasıməsərəflərinikompensasiyaetmək,
həmçininkommersiyaqurumlarınavəddövlətməxsusanbarlardaməhsulların saxlanılması
xərclərininödənilməsiməqsədilənəzərdətutulmuşdur. Sonuncuhaldaməqsədli
(təminatlı)

qiymətlərindifferensiallaşdırılmasıyoluilsaxlanılmazamanıkəndtəsərrüfatıməhsulları
nınitkilərindənəyənəzərinqismən kompensasiyasınəzərdətutulur.

Qeydetməklazımdırki,

bazariqtisadiyyatınıninkişafetdiyiAvropaBirliyiölkələrindəkəndtəsərrüfatıməhsullarınınböyü
kəksəriyyətininqiymətlərindəyişməsininmüşahidəsiaparılır.

BuməsələAvropaBirliyiölkələrindəhəminölkələrinmilliorqanlarıtərəfindəndaimiolaraqhəyat
akeçirilir. Beləmüşahidələrəəsaslanmaqla, daimiolaraq «bazarısağlamlaşdırılması»
üzrətədbirlərişlənbazırlanırvəhəyatakeçirilir. Bazarısağlamlaşdırılmasınaisə,

məhsullarınəklifiiləhəminməhsullaraolantələbarasındabalansınmüdafiəsi,

bazarqiymətlərinitənzimləməkləonlarınarzuolunanintervaldaxilindəsaxlanılmasıəsasındanail
olunur. Bütünbunlarabaxmayaraq, bazariqtisadiyyatınıninkişafetdiyiölkələrdətələb-
təklifmexanizmiəsasındaformalaşanqiymətlərqiymətlərinformalaş-
masınınstratejiəsasılaraqqalır.

NƏTİCƏ

1. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbə cavab verməyən məhsul istehsalının artdığı və respublikamızın ərazi sinin 20%-dən çoxunu işğal altında olduğu bir şəraitdə sahələr arasındakı əlaqələrin qırılmasının nəticəsində məhsulun qiymətində kəskin fərqlər yaranır. Dövlətin iqtisadiyyata qiymət vasitəsilə müdaxiləsi olmadan yaranmış qiymət fərqlərini aradan qaldırmaq qeyrimümkündür. Ona görə də iqtisadiyyatın qiymət vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi zamanı aşağıdakı laranailolunur:

- müharibə dövründə pulun dəyərsizləşməsi nəticəsində qiymətlərin inflyasiya hesabına artımının qarşısının alınması, müxtəlif növ əmtəə (iş və xidmətlər) üzərində qiymət disproporsiyasının aradan qaldırılması;
- istehsalın inkişafında zəruri nisbətə nail olunması;
- qiymətlərin proporsional artımını genişləndirən əmək haqqının artımının çətinləşdirilməsi;
- dövlət nəzarətində olan istehsalın subsidiyalaşdırılması, inkişafdan qalmış sahələrin (ilk növbədə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin) xarici rəqabətdən qorunması, xarici iqtisadi fəaliyyətə təsir etmək;
- sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi.

2. Respublikamızda bazarmünasibətləri şəraitində əsas problem olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının azalmasının qarşısının alınması, onun sabitləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi probleminin həlli üçün yalnız təbii inhisar məhsullarına deyil, milli iqtisadiyyatımızda öz kəmiyyətini saxlayan digər məhsullar üzərində də dövlət tərəfindən qiymətlərin təyin edilməsi və tənzimlənməsi zəruridir.

3. Inhisar müəssisələrlə rəqabəti çətinləşdirən qiymətlərin tənzimlənməsindən dövlətin tam imtina etməsi yol verilməzdir. Cəmiyyətin xoş rəfahı üçün müasir iqtisadi şəraitdə qiymətlərin birbaşa dövlət tənzimlənməsi zəruriliyi gücləndirilməlidir.

4. Dünyatəcrübəsindən məlum olduğu kimi, ABŞ-da son 10-15 il ərzində daxili bazarda şəkerin pərakəndə satış qiyməti ciddi nəzarətdədir və onun 1 kq-nın 1 dollardan (92-102

sent) artıq artmasına yol verilmir. Bu məqsədlə dövlət subsidiyaları ayrılır və digər məhdudiyyətlər tətbiq edilir. ABŞ-in butəcrübəsindən respublikamızda istifadə edilməsi məqsəd uyğun olardı.

5.

Azərbaycan Respublikasında son illərmövcud realıqların əzəralınaraq qiymətlərində dövlət tənzimlənməsinə aşağıdakı formaları həyata keçirilir:

- qiymətləri bazar diktəsindən aşağı saxlamağa imkan verən ayrı-ayrı istehsalçılara icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsiredilməsi;
- istehsalçılar, pərakəndə və topdansatış müəssisələri üçün sahələr üzrə diferensiallaşdırılmış rentabellik normasının tətbiq edilməsi;
- inhisarçı müəssisələr üçün son qiymətin təyin edilməsi;
- qeyri inhisar müəssisələrdə rentabellik səviyyəsinin məhdudlaşdırılması;
- son hədd qiymət səviyyəsindən aşağı məhsul istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və tədarükçülərinə vergi və büdcəyə digər ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- topdan və pərakəndə ticarət üçün istehsalçıların buraxılış qiymətində ticarət əlavəsinin son həddinin müəyyən edilməsi;
- qiymətin artımının qarşısının alınması üçün onun artım əmsalının müəyyən edilməsi;
- hüquqi qüvvəyə malik olan istehsal və tədavül xərclərinin vahid nomenklaturasının, həmçinin maliyyə nəticəsinin formalaşmasının vahid qaydasının tətbiq edilməsi;
- sərbəst qiymətlərin artımının deklarasiya edilməsi.

6. 2 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda qiymətləri artırmaq məqsədilə məhsulun tədavüldən götürülməsi qadağan edilir. Təsərrüfat subyektlərinin belə fəaliyyəti inhisar fəaliyyətinin meydana gəlməsi kimi qiymətləndirilir və bazarda hakim vəziyyətdən sui-istifadəyə aid edilir.

İndi artıq qeyd etmək olar ki, ölkədə eyni vaxtda «bazarda təkən» baş vermədi və uyğun qanunvericilik və normativ bazanın yaradılması da daxil olmaqla bazarın formalaşması, rəqabət vasitələri və rəqabət qiymətinin əmələ gəlməsi üzrə ciddi işlərin aparılmasına ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikasında hələdə Konstitusiyada göstərilmiş qiymət siyasətinin

həyata keçirilməsinin əsasları üçün qanunvericilik bazasını müəyyən edən qiymətin əmələgəlməsi haqqında maddə yoxdur. Belə qanunvericilik bazası əksər inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərir və bir sıra yaxın xarici ölkələrdə də qəbul edilmişdir.

7. Qiymət siyasətinin formalaşması sahəsində əsas dövlət tədbiri kimibirsıraNazirliklərləAzərbaycanRespublikasıKəndTəsərrüfatıNazirliyi arasında bağlanmasınıtəvsiyəetdiyimiz «Qiymətlərin sabitləşdirilməsi və qarşılıqlı borcun ixtisarı üzrə birgə fəaliyyət haqqında» razılıq hesab edilə bilər. Təvsiyə edilən bu razılıq (saziş) müvafiq təşkilatlara bir-birinə güzəştli qiymətlərlə məhsul (iş və xidmət) verən və öz məhsullarının satışı hesabına bir-birini subsidiyalaşdıran bu təşkilatlara əlaqələndirilmiş qiymət siyasəti həyata keçirmək öhdəliyi verə bilər.

8. Əsas iqtisadi və sosial potensial bir regionda - Bakı-Sumqayıtda cəmlənmiş və digər regionlar bir növ unudulmuşdur. Yəni regional inkişafda, regionlar üzrə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində və iqtisadi-sosial potensialdan səmərəli istifadədə hazırda respublikamızda böyük problemlər vardır. Təbii ki, bu hal belə davam edə bilməz və regional inkişafdakı bu disproporsionallıq tezliklə öz həllini tapmalıdır. Yəni regionlar arasında mövcud olan köklü fərqlər aradan götürülməli və məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə kompleks inkişafı təmin edilməlidir.

Respublikanın regionlarında istehsalı həyata keçirmək üçün vacib olan əməkəhtiyatlarında ciddi problemlər yaranır. Demografik və ekoloji tarazlıq pozulur, regionlar bir növ «qocalaşır» (yəni cavanlar kəndləri tərk etdiklərindən kənddə əsasən qocalar qalır) və həyat tərzı aşağı düşür. Təbii ki, bu ümumiyyətlə və o cümlədən, Azərbaycan kimi kiçik bir ölkədə yol verilməzdir və təcili bu problemlərin həlli üçün konkret tədbirlər görülməlidir.

9. Ucqar iqtisadi rayonlarla mərkəzi iqtisadi rayonlarda eyni vergi dərəcələrinin tətbiqi, eyni pul-kredit siyasətinin aparılması və eyni qiymət mexanizminin tətbiqi təbii ki, düz olmazdı. Bu iqtisadi rayonlar arasında iqtisadi və sosial inkişaf baxımından kəskin fərqlərə gətirib çıxarır ki, bu da hazırda ölkəmizdə hiss olunmaqdadır.

10. Fermerlər müqaviləyə uyğun dövlətə satdıqları məhsullardan əlavə sərbəst reallaşdırma yolu ilə istehsal etdikləri məhsulları bazarda alıcı tapa bilmədikdə və məhsulların reallaşdırılmasında problem yarandıqda dövlət onları himayə etməli və

həmin məhsulların reallaşdırılmasında yardımçı olmalıdır.

11. Digər sahələrdə olduğu kimi investisiya siyasətində də köklü dəyişikliyə ehtiyac vardır və investisiya qoyuluşları əsasən regionlara, xüsusən sərhəd regionlarına istiqamətləndirilməlidir.

Regionlara, o cümlədən sərhəd rayonlarına investisiya qoyuluşları sahəsində verilən üstünlüklərdən danışarkən təbii ki, kredit verilməsi şərtlərində müəyyən güzəştlər olmalı və bu rayonlara əsaslı maliyyə yardımı edilməlidir. Bu məqsədlə əvvəla istər dövlət, istərsə də özəl maliyyə mənbələrindən bu rayonlara ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmi əsaslı surətdə artırılmalı, ondan səmərəli istifadə təmin edilməlidir. İkinci, kredit verilməsində ciddi güzəştlər edilməli və hətta bəzi strateji rayon və sahələrin inkişafına dövlət tərəfindən ya faizsiz, ya da cüzi faizlərlə uzun müddətli (15-20 ilə) kreditlər verilməsi məqsədə uyğun olardı. Hazırda kreditlərin verilməsi şərtlərində və mexanizmində, ödəniləcək faizlərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, geri qaytarılmasında və digər sahələrdə müəyyən nöqsanlar vardır ki, bu da regionların sosial-iqtisadi inkişafına öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Bu baxımdan fikrimizcə birinci növbədə kredit verilməsi şərtləri və mexanizmi əsaslı surətdə sadələşdirilməli, bürokratik əngəllər aradan götürülməli və sahibkarlara təmənnasız lazımi köməklik edilməlidir. İkincisi, hazırda tətbiq olunan 7% ödəmə dərəcələrinin ən azı 2 dəfə azaldılmasını məqsədə uyğun hesab edirik.

12. Dağ kəndləri və sərhəd rayonlarında işləyən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə paytaxt və mərkəz rayonları ilə müqayisədə verilən əmək haqqının səviyyəsi ən azı (2:1) nisbətində olmalıdır. Bu baxımdan bizə görə respublika ərazisi və regionlarının bir birindən kəskin surətdə fərqləndiyini nəzərə alaraq mütəxəssis kadrlara əmək haqqı müəyyənləşdirilməsində azı 4 qrup region əmsalının tətbiqi məqsədə uyğun olardı (dağ və sərhəd kəndləri, dağətəyi, Naxçıvan Muxtar respublikası və Kür-Araz ovalığında yerləşən isti-əraz kəndləri və yerdə qalan digər rayonlar).

13.

Xarici ölkələrdə qiymətlərin formalaşması sahəsində təcrübələri və ölkəmizdə bu sahədə formalaşmış real qiymətlərin nəzərə alınmaqla qiymətə uyğun suzluğunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə tənzimlənmə tədbirləri ilə həyata keçirilməlidir ki, bazar qiyməti mələgəlməsinin əsasları dağılsın. Bunun üçün, fikrimizcə, bir sıra prinsiplərə riayət olunmalıdır.

Həmin prinsiplərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin məhsullarına sərbəst qiymət təmələgəlməsi ilə həmin subyektlərin məhsullarının qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əlaqələndirilməsi;

- tələb və təklif mexanizminin təsiri altında bazar tarazlıq qiymətlərinin formalaşdırılması;

- qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaqdan ötrü aqrar-sənaye kompleksi sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarların bazaratəklif etdikləri məhsulların qiymətlərini hesablamaqdan ötrü normativ metodlardan istifadə edilməsi;

-

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımında zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması;

- aqrar-sənaye kompleksi sistemində elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılması;

- aqrar-sənaye kompleksi

sistemində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və istehsal xərclərinin azaldılması;

-

qiymət və maliyyə-

kredit münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onun optimallığının nail olunması.

14.

Yuxarıda sadalanan prinsipləri ayətolunmaqla dövlət tərəfindən həyata keçirilən qiymət tənzimlənmə tədbirləri aqrar-sənaye kompleksi sistemində aşağıda sadalanan və yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllini mümkün etməlidir:

-

ölkənin əsas nəvərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməsinin stimullaşdırılması və dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin həllinə nail olunması;

- kənd təsərrüfatı ilə kənd təsərrüfatı istehsal vasitələri ilə təmin edən sahələr,

həmçinin əmələsənaye sahələrində əlverişli mübadilə münasibətlərinə nail olunması;

- kənd təsərrüfatı ilə əmələsənaye sahələrində münasibət

əmtə mübadiləsinin ekvivalentliyinin təmin olunması;

belə müənasibliyinə nail olmağa əngələcək dö aqrar-sənaye

kompleksi

sisteminin iqtisadiyyatın başqa sahələrini ilə müqayisədə bərabər əsaslarla inkişafını təsəvvüretmək çox çətinidir;

-

qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin gəlirlərinin onları genişləndirmək üçün təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri səviyyəyə çatdırılması;

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəlişinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına köməkliyin göstərilməsi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri. Bakı: MBM, 2012, 424 s.
2. Axundov Ş.Ə. Marketing: dərslik. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2003, 591 s.
3. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri / S.V.Salahovun, R.Ə.Balayevin, N.V.Əlibəyovun redaktəsi ilə. Bakı: MBM, 2012, 438 s.
4. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 522 s.
5. Alıyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarə etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
6. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası. Bakı, 2014, 15 aprel.
7. «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2003, 25 noyabr
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının (2009-2013-ci illər) sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. «Respublika» qəz., Bakı, 2009, 16 aprel
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. «Respublika» qəz. Bakı, 2014, 27 fevral.
10. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). «Mülkiyyət» qəz., Bakı, 2004, 14 fevral
11. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Qanunvericiliyi (tərtibatçı və nəşrə məsul Şahbaz Xuduoğlu). Bakı: Qanun, 2008, 840 s.
12. Azərbaycanda qiymətlər. Statistik məcmuə / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2014, 108 s.
13. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri, 2014 yanvar-dekabr
(malların idxal və ixracında iştirak edənlər) /

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: ARDSK-nin BHM, 2014
14. Azərbaycanın xarici ticarəti (2009-2013). Statistik məcmuə / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2014
 15. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2014
 16. Azərbaycanın statistik göstəriciləri / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2014
 17. Cavadov N.Ə. Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri. Bakı: Elm, 2009, 440 s.
 18. Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı: Ozan, 2006, 880 s.
 19. Əlibəyov N.V. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi. Bakı: MBM, 2014, 404 s.
 20. Əliyev İ. N. Heydər Əliyev və Azərbaycan kənd təsərrüfatı, II kitab. Bakı: «Ziya-Nurlan» NPM, 2001, 122 s.
 21. Hacıyev Ə.H. Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı. Bakı: Təhsil, 2006, 335 s.
 22. Hacıyev Q.B. Aqrar sahənin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları // Azərbaycan Aqrar Elmi, 2007, № 6-7, s. 5-8
 23. Hacıyev Q.B. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolu və müasir vəziyyəti / Az.ETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri: 4 hissəli: III h., Bakı: AzETKTİ-nun mətbəəsi, 2007, s. 46-52
 24. Xeyirxəbərov İ.M. Kənd təsərrüfatı istehsalının tənzimlənməsində qiymətin rolu // AMEA-nın xəbərləri (iqtisadiyyat seriyası), 1997, № 1-4, s. 192
 25. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı: 2005, 228 s.
 26. İbrahimov E.R. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2013, 936 s.
 27. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı: Təhsil EİM, 2002, 220 s.

28. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. B: Səda, 2010, 248 s.
29. «Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Xalq» qəz., Bakı 2014, 16 yanvar
30. Qarayev İ.Ş., Hacıyev Q.B. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında istehsal-satış biznesinin tənzimlənməsi / AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri: 4 hissədə, I h., Bakı: Şərq-Qərb, 2014, s. 5-12
31. Qarayev İ.Ş., Qarayev A.İ. Regional iqtisadi siyasət və sosial-iqtisadi inkişaf // İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, 2004
32. Qarayev İ.Ş. Qiymətin əmələ gəlməsi. Bakı: 2000, 783 s.
33. Qasımov Ə.C. Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: Nurlar, 2005, 352 s.
34. Quliyev E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri. Bakı: Elm, 2013, 308 s.
35. Manafov Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı: Zaman, 1997
36. Məmmədova M.Ə. Regionlarda aqrobiznesin inkişafı stimulları / AzETKTİ və Tİ-də keçirilmiş «Aqrobiznesin inkişaf problemləri» mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlar, 2007 s. 121-123
37. Salahov S.V. Aqrar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsində qiymət siyasətinin rolu // AMEA-nın «Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda» məqalələr toplusu, 2003, IV (X III) buraxılış, s. 441-448
38. Salahov S.V. Aqrar sahəsinin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: «Nurlar», Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 504 s.
39. Ticarət və xidmət (statistik məcmuə) / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2014
40. Verdiyev Ə.Ç., İbrahimov İ.H. Bazar iqtisadiyyatı və qiymət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 186 s.
41. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş.

Bazarmünasibətlərişəraitindəqiymətlərinformalaşmasınıninelmiasasları. Bakı: 1994, 48 s.

42. Арыкбаев Р.К. Государственное регулирование цен в условиях рыночной трансформации экономики. Астрахань: ИПК «Волга», 2001, 36 с.
43. Денин Н, Герасимова Г. Совершенствовать экономическое регулирование агропромышленного производства. // АПК: экономика, управление, № 2, 2003.
44. Зинченко А.П. Сельскохозяйственные предприятия: экономика-статистический анализ. М.: Финансы и статистика, 2012, 160с.
45. Ильина З.М., Мирочицкая И.В. Рынки сельскохозяйственного сырья и продовольствия. Минск, БГЭУ, 2000, 226 с.
46. Котлер Ф. Основы маркетинга. Пер. с англ. В.Б.Боброва. М.: Ростинтэр, 2006, 704 с.
47. Липсиц И.В. Коммерческое ценообразование. М.: Бек, 2007, 295 с.
48. Мамедов А.И. Аграрный рынок Азербайджана: проблемы маркетинга // İqtisadiyyat və audit, 2002, № 5 (23), с. 14-21.
49. Мамедова М.А. Ценовые вопросы в аграрном секторе /Aqrar İslahatlar 10 ildə. Respublika Elmi - praktik konfransının materiallar toplusu, Баки 2005, с. 377-386
50. Слепов В.А., Попов Б.В. Основы теории рыночного ценообразования. М.: Финстатинформ, 2001, 301с
51. Храмова И.Г. Рынки сельскохозяйственной продукции и продовольствия России // Мировая экономика и междунар. отношения, 2006, №2, с.136-142
52. Ценообразование и налогообложение: Учебник / Под ред. проф. И.К.Салимжанова. М.: Кнорус, 2012, 360 с.
53. Цены и ценообразование: Учебник для вузов / Под ред. В.Е.Есипова. СПб.: Питер, 2009, 463 с.
54. Ценообразование / Под ред. проф. Г.А.Тактарова. М.: Финансы и статистика, 2013, 176 с.
55. Цыпкин Ю.А., Люкшинов А.Н., Пакулина А.А. Агромаркетинг. М.: Мир, 2011, 240 с.

Сулейманов Ибрагим Юнус оглы

«Направления механизма цен и его усовершенствование в системе
агропромышленного комплекса»

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность избранной темы, характеризуется степень ее изученности, указываются основные задачи, объект и предмет исследования.

Первая глава называется «Теоретические основы формирования механизма цен в системе агропромышленного комплекса». В этой главе говорится о роли государственно денежном регулировании в развитии системы агропромышленного комплекса и о сущности механизма цен в агропромышленной комплексной системе государства.

Вторая глава называется «Современное состояние формирования механизма цен в системе агропромышленного комплекса Азербайджанской Республики». В этой главе анализируется современное состояние цен в системе агропромышленного комплекса Азербайджанской Республики, и говорится об опыте формировании цен агропромышленной комплексной системе в развитых странах.

В третьей главе говорится о направлениях усовершенствования механизма цен в агропромышленной комплексной системе в рыночно - экономических условиях. В этой главе говорится о региональной политике в развитии агропромышленного комплекса, об усовершенствовании механизма цен, о путях решения диспаритета цен в агропромышленной системе.

В заключительной части даются выводы и рекомендации автора, сформулированные по результатам исследования.

İbrahim Yunus oğlu Süleymanov

"Agro-industrial complex pricing mechanism in the system and improve it directions»

SUMMARY

Dissertational work consists of the introduction, three chapters, the conclusion of the list of the used literature.

In introduction the urgency of the elected theme is proved, tasks are formulated the purpose, the subject and object of research, theoretical, information and methodological base.

The first chapter, "The agro-industrial complex system of formation the oretical bases of the price mechanism is called". This chapter in the development of the agro-industrial complex system of price regulation and the role of the state and the country's agro-industrial complex system has been talking about the nature of the price mechanism.

The second chapter, "The price of the mechanism of formation of the modern state of the agro-industrial complex system called". In this chapter, the current state of the agro-industrial complex system analyzed and developed countries in the prices of agro-industrial complex pricing system has been talking about the experience.

The third chapter of the price mechanism in a market economy, improving the system of agro-industrial complex has been talking about. This chapter in the development of the agro-industrial complex regional politics, the price mechanism, improving the system of agro-industrial complex has been talking about ways to remove disaritetinin price.

In a final part conclusions and the recommendations of the author formulated by results of research are given.

Süleymanov İbrahim Yunus oğlu
«Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizmi
və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri»

REFERAT

Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarət olmaqla 92 səhifə həcmindədir.

Girişdə problemin aktuallığı, onun öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektı, predmeti, nəzəri-metodoloji əsası haqda məlumatlar şərh edilmişdir.

Birinci fəsil «Aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin formalaşmasının nəzəri əsasları» adlanır. Bu fəsildə aqrar-sənaye kompleksi sisteminin inkişafında dövlət qiymət tənzimlənməsinin rolundan və ölkəmizin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin mahiyyətindən bəhs edilmişdir.

İkinci fəsil «Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin formalaşmasının müasir vəziyyəti» adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin müasir vəziyyəti təhlil olunmuş və inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymətlərin formalaşması təcrübəsindən bəhs edilmişdir.

Üçüncü fəsildə bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən bəhs olunmuşdur. Bu fəsildə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasətdən, qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsindən, aqrar-sənaye kompleksi sistemində qiymət disaritetinin aradan qaldırılması yollarından bəhs olunmuşdur.

Magistr dissertasiyasının sonunda nəticələr ümumiləşdirilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

